

ANNA SYLWIA CZYŻ

**PAŁACE WILNA
XVII–XVIII WIEKU**

Warszawa 2021

Seria „Studia i Materiały”

KOMITET REDAKCYJNY

Dorota Janiszewska-Jakubiak (przewodnicząca), Magdalena Gutowska,
Karol Guttmejer, Piotr Ługowski, Agnieszka Tymińska

REDAKTOR SERII I KOORDYNATOR PROJEKTU

Karol Guttmejer

RECENZENCI

dr (hp) Rūta Janonienė
prof. dr hab. Jan K. Ostrowski
dr Mindaugas Paknys
dr Wojciech Wólkowski

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ANGIELSKI

Aleksandra Idzikowska

KOREKTA

dr Małgorzata Jesiotr

PROJEKT OKŁADKI, OPRACOWANIE GRAFICZNE I SKŁAD

Piotr Berezowski

Fotografie (o ile nie zaznaczono inaczej) Anna Sylwia Czyż

Ilustracje nr 3 i 4: rys. Piotr Berezowski, oprac. Anna Sylwia Czyż

Rekonstrukcje rzutów pałaców: rys. mgr inż. Weronika Jurga, oprac. Anna Sylwia Czyż

Plany z instytucji litewskich do druku przygotowała Anna Sylwia Czyż

© Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, 2021

© Anna Sylwia Czyż, 2021

WYDAWCA

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA

ul. Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa

e-mail: kontakt@polonika.pl; www.polonika.pl

INSTYTUCJA NADZORUJĄCA

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

ISBN 978-83-66172-44-9

NAKŁAD: 350 egzemplarzy

PAPIER: Sora Matt Plus, 115 g

DRUK: Proprint

Książkę złożono krojem Bona Nova

OKŁADKA I WYKLEJKI

Pałace przy ul. Dominikańskiej

SPIS TREŚCI

Od wydawcy 7

From the editor 8

Wstęp 11

Rozdział 1

Uwarunkowania historyczne i urbanistyczno-architektoniczne rezydencjonalnej architektury Wilna 31

Rozdział 2

Środowisko architektów i budowniczych Wilna XVII–XVIII w. oraz praktyka budowlana 67

Rozdział 3

Architektura rezydencjonalna Wilna XVII–XVIII w. 87

Zakończenie 117

Pałace Wilna – katalog 123

1. pałac Abramowiczów przy ul. Wielkiej 125
2. pałac Aleksandrowiczów (Tyszkiewiczów) przy ul. Trockiej 137
3. pałac Białłozorów (Oskierków) przy ul. Wileńskiej 143
4. pałac Brzostowskich przy ul. Dominikańskiej 147
5. pałac Chiny Brzostowskich na Antokolu 161
6. pałac Chodkiewiczów przy ul. Zamkowej 165
7. pałac Chomińskich na Puszkarni 205
8. pałac Goreckich przy ul. Dominikańskiej 213
9. pałac Gosiewskich (szpital i klasztor siostr miłosierdzia) przy ul. Bakszta 221
10. pałac Hylzenów na Trockim 227
11. pałac Karpiów przy ul. Trockiej 233
12. pałac Kierdejów na Szerejkiszkach 235
13. pałac Kostrowickich (Duninów) przy ul. Subocz 241
14. pałac Koszczyków przy ul. Wszystkich Świętych 259

15. pałac Łopacińskich przy ul. Zamkowej 265
16. pałac Łopotów na Łukiszkach 275
17. pałac Naruszewiczów (Mały Radziwiłłów) przy ul. Wileńskiej 277
18. pałac Nowosielskich (Tyszkiewiczów) przy ul. Niemieckiej 285
19. pałac Ogińskich przy ul. Końskiej 291
20. pałac Ogińskich przy ul. Trockiej 303
21. pałac Hetmański Paców przy ul. Wielkiej 305
22. pałac Kanclerski Paców przy ul. Świętojańskiej 333
23. pałac Pocijów (Brzostowskich) przy ul. Niemieckiej 375
24. pałac Pocijów (Gorskich) przy ul. Niemieckiej 393
25. pałac Przeddzieckich przy ul. Wszystkich Świętych 399
26. pałac Bogusławowski Radziwiłłów na Puskarni 405
27. pałac Jabłkowy Radziwiłłów przy ul. Wielkiej 423
28. pałac Januszowski Radziwiłłów na Łukiszkach 429
29. pałac Kardynalia Radziwiłłów przy ul. Zamkowej 461
30. pałac Wojewodziński Radziwiłłów przy ul. Trockiej 485
31. pałac Sanguszków (klasztor misjonarzy) na Suboczy 503
32. pałac Sapiehów przy ul. Dominikańskiej 507
33. pałac Sapiehów na Antokolu 513
34. pałac Słuszków na Antokolu 545
35. pałac Sulistrowskich przy ul. Skopówka 561
36. pałac Tyzenhauzów (Vittinghoffów) przy ul. Niemieckiej 567
37. pałac Tyzenhauzów na Popławach 575
38. pałac Wojnów (Pocijów) przy ul. Dominikańskiej 579
39. pałac Zenowiczów (Łopacińskich) przy ul. Bernardyńskiej 589
40. pałac Zienkowiczów przy ul. Trockiej 601
41. pałac Żabów przy ul. Augustiańskiej 605

Aneks

Słownik architektów i budowniczych czynnych w Wilnie XVI–XVIII w. 607

Vilnius' palaces in the 17th–18th cc. 631

Bibliografia 651

Indeks osobowy 673

Indeks topograficzny 695

OD WYDAWCY

Serenissima Res Publica Coronae Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, jak oficjalnie nazywano połączone Unią Lubelską Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie – *Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, miała dwie polityczne stolice – Kraków i Wilno. Historyczna, stołeczna funkcja dawnego grodu Gedymina oraz rozwój centralnych urzędów litewskich w sposób oczywisty determinowały rozkwit miasta nad Wilią. Nic dziwnego zatem, że było ono siedzibą rodów szlacheckich i magnackich, wznoszących swoje miejskie pałace. Dzieje rezydencji w epoce nowożytnej oraz po rozbiorach Rzeczypospolitej były tak samo złożone jak jej historia. Były przebudowane w XIX w., potem za czasów władztwa komunistów dalej przekształcane i dewastowane, część z nich przestała istnieć. Ale nadal te ocalałe są widoczne w krajobrazie miasta, a w ostatnich latach trwają prace mające na celu przywrócenie im blasku i nadania nowej funkcji.

Prezentowana książka jest pierwszą próbą wszechstronnego przedstawienia magnackich i szlacheckich rezydencji w Wilnie. Autorka, Anna Sylwia Czyż, w trzech syntetyczno-analitycznych rozdziałach przedstawia historyczne i architektoniczno-urbanistyczne uwarunkowania pałacowej architektury Wilna, następnie charakterystykę wileńskiego środowiska architektów i budowniczych XVII–XVIII w., wreszcie najważniejsze tendencje i odstępstwa w architektonicznym kształcie wileńskich rezydencji. Ale esencją publikacji jest katalog 41 pałaców. Tych zachowanych i niezachowanych. Zajmuje on dwie trzecie objętości całej książki. Noty katalogowe zostały pomyślane jako monografia każdej z siedzib, stąd znalazły się w nich prócz danych historycznych analizy formalne, których nie zamieszczono we wcześniejszej syntetycznej części książki. Obszerłą, czasami wręcz dominującą część danej noty zajmują wypisy archiwalne, niejednokrotnie przynoszące zaskakujące, nowe informacje. I to one są kolejną, istotną wartością książki. Nadto każda nota zawiera część ilustracyjną, na którą składa się historyczna i współczesna kartografia, rysunki pomiarowe i ikonografia z wybranymi współczesnymi fotografiami. To obszerne kompendium wiedzy o pałacach zamyka aneks: *Słownik architektów i budowniczych czynnych w Wilnie XVII–XVIII w.* – wynik żmudnych kwerend, który sam w sobie mógłby być samodzielnym opracowaniem; wraz z katalogiem jest zaczątkiem dalszych badań.

Książka to nie tylko monumentalna, pierwsza naukowa rozprawa o pałacach Wilna, to także pierwsza taka synteza o pałacach znaczących miast Rzeczypospolitej. Na podobne opracowanie czeka Warszawa, Kraków, a także Lwów i Grodno. Stanowi niepodważalny wkład do dalszych syntetycznych i monograficznych badań nowożytnych rezydencji szlacheckich nie tylko w stolicy Litwy, ale i w innych historycznych miastach dawnej Rzeczypospolitej. Instytut POLONIKA z satysfakcją przekazuje książkę Czytelnikom.

Dorota Janiszewska-Jakubiak
Dyrektor Instytutu POLONIKA

FROM THE EDITOR

Serenissima Res Publica Coronae Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, as the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania united by the Union of Lublin were officially called – *Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, had two political capitals – Cracow and Vilnius. The historical and capital-like function of the former Gediminas settlement as well as the development of central Lithuanian offices clearly determined the flourishing of the city on the Neris River. No wonder therefore that it constituted the seat of noble and magnate families who built their urban palaces there. The history of the residence in the early modern era and after the partitions of Poland was as complex as Polish history. They were rebuilt in the 19th century, then further transformed and devastated during the communist rule and some of them ceased to exist. However, the surviving ones are still visible in the city's landscape, and in recent years work has been underway to restore their glory and define their new function.

The presented book is the first attempt at a comprehensive presentation of magnate and noble residences in Vilnius. In three synthetic and analytical chapters, the author, Anna Sylwia Czyż, presents the historical, architectural and urban conditions of Vilnius palace architecture, then the characteristics of the Vilnius community of architects and builders of the 17th and 18th centuries, and finally the most important tendencies and deviations in the architectural shape of Vilnius residences. Though the essence of the publication consists in a catalogue of 41 palaces, both the preserved and the unpreserved ones, which takes up two-thirds of the volume of the entire book. The reference notes were conceived as a monograph of each seat, hence, apart from the historical data, they include formal analyses that were not included in the synthetic part of the book. An extensive and sometimes even dominant part of a given note is devoted to extracts from archives which often reveal surprising new information. And these constitute another significant value of the book. In addition, each note contains an illustrative part, which consists of historical and contemporary cartography, measurement sketches as well as iconography with a selection of contemporary photographs. This extensive compendium of knowledge about palaces ends with the appendix *Dictionary of architects and builders active in Vilnius in the 17th and 18th centuries* which is the result of tedious queries and which in itself could be an independent study; together with the catalogue it is the starting point for further research.

The book is not only a monumental and first scientific dissertation on the palaces of Vilnius but also the first such synthesis about the palaces of significant cities in the Republic of Poland. Warsaw, Cracow, as well as Lviv and Grodno are awaiting such similar studies. It is an indisputable contribution to further synthetic and monographic studies of early modern noble residences not only in the capital of Lithuania, but also in other historical cities of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The POLONIKA Institute is pleased to present the book to its readers.

Dorota Janiszewska-Jakubiak
Director of the POLONIKA Institute

PAŁACE WILNA XVII-XVIII WIEKU

Pałace przy ul. Dominikańskiej.
Fot. 2019 r.

WSTĘP

Vilna illustrissima in Lithuania urbs, et totius provinciae metropolis intra colles, ubi Velia, et Vilna flumina miscentur et descriptione aedificiorum pulchritudineque, et populi frequentia, et amplitudine ipsa, singulas quidem Lithuaniae civitates superat, cum caeteris vero nobilioribus septentrionis urbibus, dubio procul potest comparari. Duas arces habet maximis Lithuanorum principum sumptibus constructas, magnitudine operum et aedificiorum splendore conspicuas. Multa per urbem insignia divorum templa, plurimae superbae in singulis civitatis regionibus, procerum, nobilium civiumque aedes” – pisał w podniosłym stylu w roku 1574 kanonik gnieźnieński i krakowski Jan Andrzej Krasieński (1550-1612)¹. I choć na temat najpierwszego miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego od dawna powstawały różnorodne opracowania, to jego architektura rezydencjonalna nie była do tej pory przedmiotem oddzielnych, szerszych badań. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w niezbyt obfitej substancji zabytkowej, na co złożyły się kolejne wojny i okupacje, następujące po nich odbudowy, ale też nieuniknione modernizacje, jakie prowadzone były na przestrzeni wieków. Podejmuje się je także współcześnie, niekoniernie z poszanowaniem cennej tkanki historycznego Wilna. Badaniom nie sprzyjał też czas po II wojnie światowej, kiedy to nie tylko architektura sakralna, ale i pałacowa z przyczyn ideologicznych stały się naukowym tabu kontrolowanym przez moskiewską centralę ZSRR. Zmiany przyniosły ostatnie lata, kiedy to kilka wileńskich rezydencji doczekało się opracowań, ale też prac konserwatorskich mających przywrócić im dawną świetność. Wśród nich znalazły się siedziby Radziwiłłów na Puskarni² i na Łukiszkach³, pałac Paców przy ul. Świętojańskiej⁴, a przede wszystkim podmiejska rezydencja Sapiechów na Antokołu, która jako jedyna została dogłębnie przeanalizowana w serii artykułów Piotra Jamskiego i Marii Kałamajskiej-Saeed oraz w sumiennie i wieloaspektowo napisanej monografii autorstwa Rūty Janonienė

¹ Krasieński 1574, s. 101–102.

² Vitkauskienė 2006a, s. 135–136, 140–145, 151; Vitkauskienė 2010a; Vitkauskienė 2010b, s. 7–14; Bernatowicz 2016, s. 18–27.

³ Vitkauskienė 2006a, s. 146–151; Vitkauskienė 2010b, s. 10–11; Balaišytė 2010; Bernatowicz 2016, s. 18–27.

⁴ Czyż 2016, s. 108–113, 233–237.

i Evaldasa Purlysa⁵. Niemniej nadal brakuje studiów nad tak ciekawymi pałacami jak Słuszków na Antokolu⁶, Paców przy ul. Wielkiej⁷ czy Wojnów przy ul. Dominikańskiej. Nie są szerzej rozpoznane rezydencje Sanguszków (późniejszy klasztor misjonarzy) czy Kostrowickich (znany jako Duninów), mimo że ich bryły są czytelne w pejzażu Wilna, stanowiąc dominantę w jego południowo-wschodniej części.

Okazuje się bowiem, że uważne spojrzenie na zachowaną tkankę miejską oraz zestawienie jej z najstarszymi przekazami ikonograficznymi i kartograficznymi przy wsparciu źródeł archiwalnych pozwala na wydobywanie rezydencji Wilna z mroków zapomnienia. Umożliwia ponadto ich pozycjonowanie w kontekście artystycznych dzieł miasta i nowożytniej architektury Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Wyboru obiektów dokonano, posługując się starą kartografią oraz spisami podymnego i rewizjami Wilna, a także zestawiając źródła ze stanem zabudowy ulic i zaułków (tab. 1). Kluczowa okazała się mapa Georga Maxa von Fürstenhoffa z 1737 r. Ma ona kapitalne znaczenie dla urbanistycznych i architektonicznych dzieł miasta⁸ (il. 1). Uwzględniono na niej 22 prywatne budynki określone jako „palais”, w tym dwa, jak wynika ze źródeł pisanych, drewniane⁹. Wszystkie można zlokalizować na terenie dzisiejszego Wilna i jego historycznych przedmieść lub przynajmniej określić ich przybliżone położenie, jeśli fizycznie dana budowla nie zachowała się.

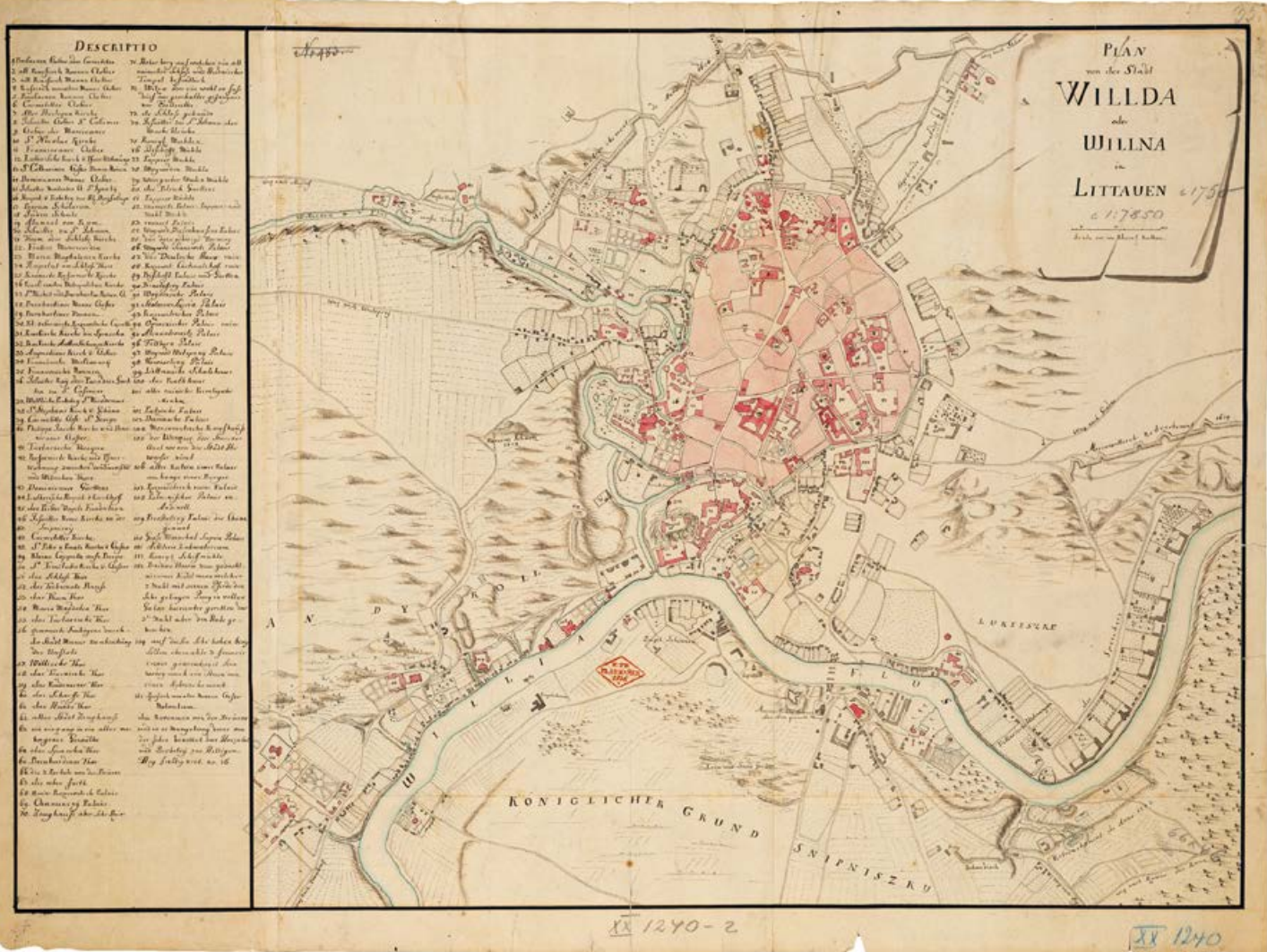
5 Jamski 2010; Kałamajska-Saeed 2010; Janonienė, Purlys 2012 (zob. także wcześniejsze publikacje tych autorów); Janonienė, Purlys 2014. Pałac ten od 2012 r. poddawany jest gruntownym pracom restauratorskim i konserwatorskim.

6 Krótko wspomina się o tym pałacu przy okazji omawiania twórczości Giovanniego Battisty Fredianiego. Janonienė 2015, s. 38.

7 Opracowania doczekały się jedynie freski, jakie odkryto podczas ostatniego remontu pałacu. Pochodzą one przede wszystkim z XIX w. Kłajumienė 2015.

8 Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (sygn. X 50203). Zob. Vitkauskienė 2016, s. 36–39. Mapy historyczne publikowane w tej książce w całości lub we fragmentach nie były orientowane, stąd pojawiła się konieczność ingerencji graficznej. Chęć ucytelnienia także dwudziestowiecznych planów litewskich wiązała się z tłumaczeniem legendy, ich obracaniem według usytuowania fasady oraz dodawaniem skali. Podjęte działania, choć naruszają integralność planów, pomogą czytelnikowi w sprawniejszym poruszaniu się po Wilnie i jego pałacach.

9 Legenda uwzględnia następujące pałace: 68 Radziwiłłów (Bogusławowski) na Puszkarni, 69 Chomińskich położony tuż obok, 83 „Ruiniert palais” (przy trakcie na Mohylew, na terenie dzisiejszej dzielnicy Popławy, niestety nie udało się go powiązać z konkretną rodziną), 84 Tyzenhauzów na Popławach, 86 Zenowiczów przy ul. Bernardyńskiej, 88 Kardynalia Radziwiłłów, 90 Brzostowskich przy ul. Dominikańskiej, przy tej ulicy także: 91 Wojnów i 92 Sapiechów, 93 Radziwiłłów (po Naruszewiczach) przy ul. Wileńskiej, 94 Ogińskich (właściwie Radziwiłłów, doszło tu do pomylenia siedzib 93 i 94, zob. katalog nr 20 i 30), 95 Aleksandrowiczów (kształt pałacu nie został na mapie odwzorowany) przy ul. Trockiej, przy ul. Niemieckiej: 96 i 97 Pocijów oraz 98 pałac Nowosielskich, dalej 102 pałac Paców (Hetmański) przy ul. Wielkiej, 103 pałac Duninów przy ul. Subocz, 107 pałac Radziwiłłów (Januszowski), a na Antokolu: 108 pałac Słuszków, 109 Chiny Brzostowskich, 110 pałac Sapiechów. Na mapie znajduje się jeszcze jeden pałac, który został pominięty w legendzie. Zaznaczono go na wyspie („Ruiniert Palais”) oblanej wodami Wilejki, po południowej stronie Zamku Górnego, na tyłach królewskiego młyna. Najpewniej był to pałac Kierdejów na Szerejkiszkach usytuowany na obszarze, który w XIX w. zajmował ogród botaniczny, a później park miejski Cielętnik. W latach 1868–1870 wyspę zlikwidowano, zasypując i kanalizując odnogi Wilejki.

I. Georg Max von Fürstenhoff, mapa Wilna, tusz, akwarela, 1737 r. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz

Dane zaczerpnięte od Fürstenhoffa zostały rozszerzone o informacje, jakich dostarcza późniejsza kartografia. Pochodzą one przede wszystkim z map wykonanych już po II i III rozbiórze Rzeczypospolitej, a więc w pierwszych latach rządów carskiej Rosji na terenie województwa wileńskiego zamienionego w gubernię litewską ze stolicą w Wilnie. Najwcześniejsza z nich powstała w latach 1784–1790¹⁰, a następne sporządził Fiodor Chomentowski w roku 1793¹¹ i przed 1797 r.¹² Kolejne wykonali Michaił

¹⁰ RGWIA f. 846, ap. 16, b. 21814. Zob. Vitkauskienė 2016, s. 46–47. Nie oznaczono na niej jednak pałaców.

¹¹ RGWIA f. 846, ap. 16, b. 21811. Zob. Vitkauskienė 2016, s. 50–51. W legendzie wymieniono znaczniejsze domy, nie wyróżniając spośród nich pałaców i kamienic. Stąd obok nowych pałaców Oskierków, Zienkowiec, Karpiów czy Abramowiczów pojawiła się m.in. kamienica należąca do wileńskiej kapituły przy ul. Zamkowej 4. W tym czasie wynajmował ją kanonik wileński i referendarz litewski Paweł Ksawery Brzostowski (1739–1827), czyniąc z niej ośrodek życia kulturalnego (il. 16). Zob. katalog nr 4.

¹² RGWIA f. 846, ap. 16, b. 21528, d. 6, k. 3. Zob. Vitkauskienė 2016, s. 56–59. Tu z kolei w legendzie wymieniono dotychczasowe ważniejsze pałace z nową siedzibą Moriconich na przedmieściu za Ostrą Bramą. Na samej mapie zaznaczono obrys innych niewspomnianych obiektów, choćby pałacu Abramowiczów przy ul. Wielkiej.

Tabela 1. Właściciele pałaców na podstawie spisu z 1636 r., taryf podymnego (1690, 1790 z nr kat.) i mapy Wilna Georga Maximiliana von Fürstenhoffa z 1737 r.
W nawiasach podano właścicieli nieujętych w wykazach

Ulica	1636 r.	1690 r.	1737 r.	1790 r., nr kat.
Wielka	-	-	-	Abramowiczów, nr 37
	Radziwiłłów	Radziwiłłów Jabłkowy	(Radziwiłłów)	Radziwiłłów, nr 73
	Chodkiewiczów	Chodkiewiczów	(Chodkiewiczów)	Chodkiewiczów, nr 76
	-	Paców	Paców	Paców, nr 200
Zamkowa	Radziwiłłów Kardynalia	Radziwiłłów	Radziwiłłów	Radziwiłłów, nr 437
	-	-	-	Łopacińskich, nr 169
Skopówka	-	-	-	Sulistrowskich, nr 178
Bernardyńska	-	-	Zenowiczów	Łopacińskich, nr 149
Wszystkich Świątych	-	Koszczyków	Koszczyków	Koszczyków, nr 261
	-	-	-	Przeddzieckich, nr 262
Końska	-	Ogińskich	(Ogińskich)	Ogińskich, nr 270
Niemiecka	Vorbek-Lettowów	Vorbek-Lettowów	Pociejów	Gorskich, nr 311
	Hlebowiczów	Pociejów	Pociejów	Brzostowskich, nr 374
	Wojnów	-	(Tyzenhauzów)	Vittinghoffów, nr 375
	-	-	Nowosielskich	Tyszkiewiczów, nr 382
Świętojańska	Paców	Paców	(Paców)	Sapiehów, nr 432
Dominikańska	Sapiehów	Sapiehów	Sapiehów	Dominikanie, nr 404–405, 410
	-	Wojnów	Wojnów	Pociejów, nr 424
	Lackich	Jezuici	(Jezuici)	Goreckich, nr 429
	-	Brzostowskich	Brzostowskich	Nagórskich, nr 430
Trocka	-	Tyzenhauzów	Aleksandrowiczów	Tyszkiewiczów, nr 386
	-	-	-	Zienkowiczów, nr 394
	Radziwiłłów	Radziwiłłów Wojewodziński	Radziwiłłów	Radziwiłłów, nr 395
	-	-	-	Karpiów, nr 401
Wileńska	Naruszewiczów	Naruszewiczów	Ogińskich	Radziwiłłów, nr 395
	-	Białożorów	-	Oskierków, 407

Bakszta	Gosiewskich	Słuszków	(Słuszków)	siostry miłosierdzia, nr 94
Augustiańska	-	-	-	Żabów, nr 62
Subocz	-	Uniechowskich	Duninów	siostry miłosierdzia, nr 31
Przedmieścia				
Szerejkiszki	-	Kierdejów	Kierdejów	Aleksandrowiczów, nr 504
Subocz	Sanguszków	(misjonarze)	misjonarze	misjonarze, nr 1325
Popławy	-	-	Tyzenhauzów	-
Trockie	-	-	-	Hylzenów, nr 1168
Łukiszki	(Radziwiłłów)	Radziwiłłów Januszowski	Radziwiłłów	-
Puszkarnia	(Radziwiłłów)	Radziwiłłów Bogusławowski	Radziwiłłów	-
	-	-	Chomińskich	Chomińskich, nr 656
	-	-	-	Łopotów, nr 695
Antokol	(Nonhardów)	Sapiehów	Sapiehów	Sapiehów, nr 1548
	(Kiszków)	Słuszków	Słuszków	Ogińskich, nr 1355
	-	-	Brzostowskich	-

Markowicz (1799)¹³ oraz Wiliam Hastie i Grigorij Welikordow (1817, 1829, 1835)¹⁴. Ich uzupełnieniem stały się znany z przerysów plan katastralny Wilna z 1808 r. autorstwa Józefa Doboszyńskiego, Szymona Kreszkiewicza i Karola Grunerta¹⁵, a także późniejsze mapy, na których umieszczano obrysy budynków i towarzyszących im ogrodów. Większość ze wspomnianej kartografii została opublikowana wraz z naukowym aparatem w monumentalnym wydawnictwie *Vilniaus miesto planai* (2016) pod redakcją Birutė Rūty Vitkauskienė.

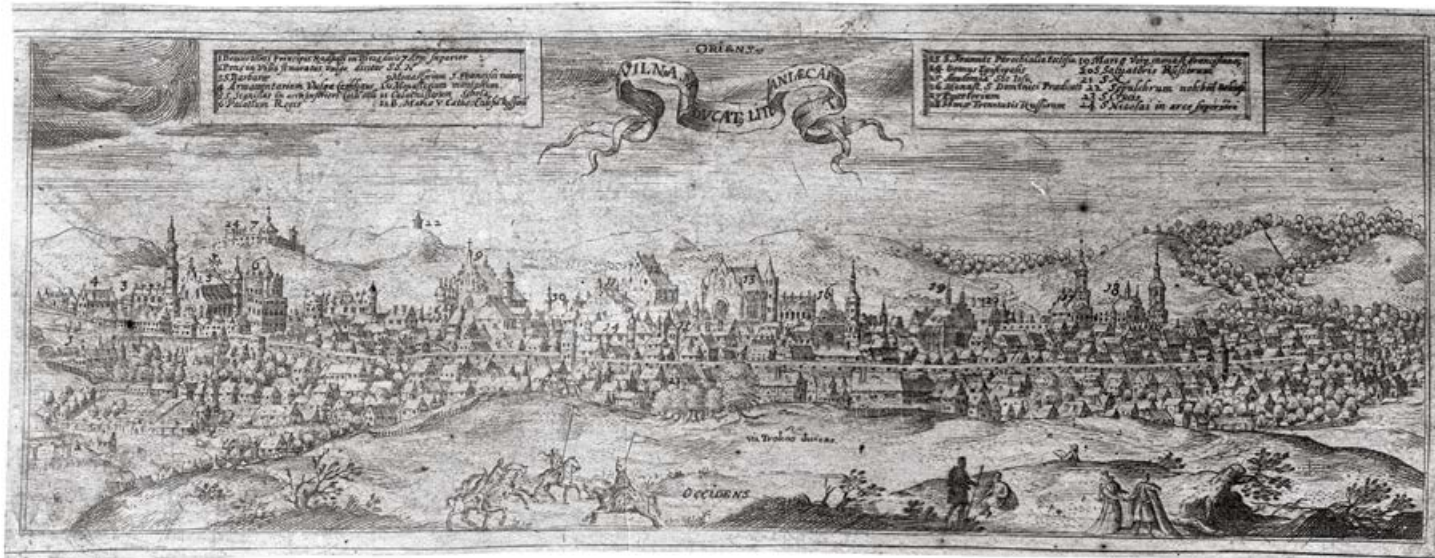
Jak wspomniano, pozyskane ze źródeł kartograficznych informacje zostały zestawione z przekazami archiwalnymi. Znalazły się wśród nich rewizja miasta z 1636 r.¹⁶, a także rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: z 1690 r., kiedy to

¹³ RGWIA f. 846, ap. 16, b. 21815. Zob. Vitkauskienė 2016, s. 66–69.

¹⁴ Odpowiednio: LNM AFP-673; VUB f. 23-186; LNM R-108. Zob. Vitkauskienė 2016, s. 348–359.

¹⁵ Mapa przerysowana w latach 1926-1927 przez Józefa Zdanowicza. Jej poszczególne fragmenty i wersje znajdują się w zbiorach VRVA (f. AFP-247; f. AKP-1680; f. AFP-256; f. AKP-1681), VUB (f. 23-190; f. 23-152/1-2), BN (BZZK 8162/1-17). Zob. Vitkauskienė 2016, s. 70–71, 89.

¹⁶ Paknys 2006. Ze źródła tego korzystał David Frick, pisząc o mieszkańcach Wilna w XVII w., starając się tak jak Mindaugas Paknys lokalizować wskazane przez rewizora budynki. Frick 2008.

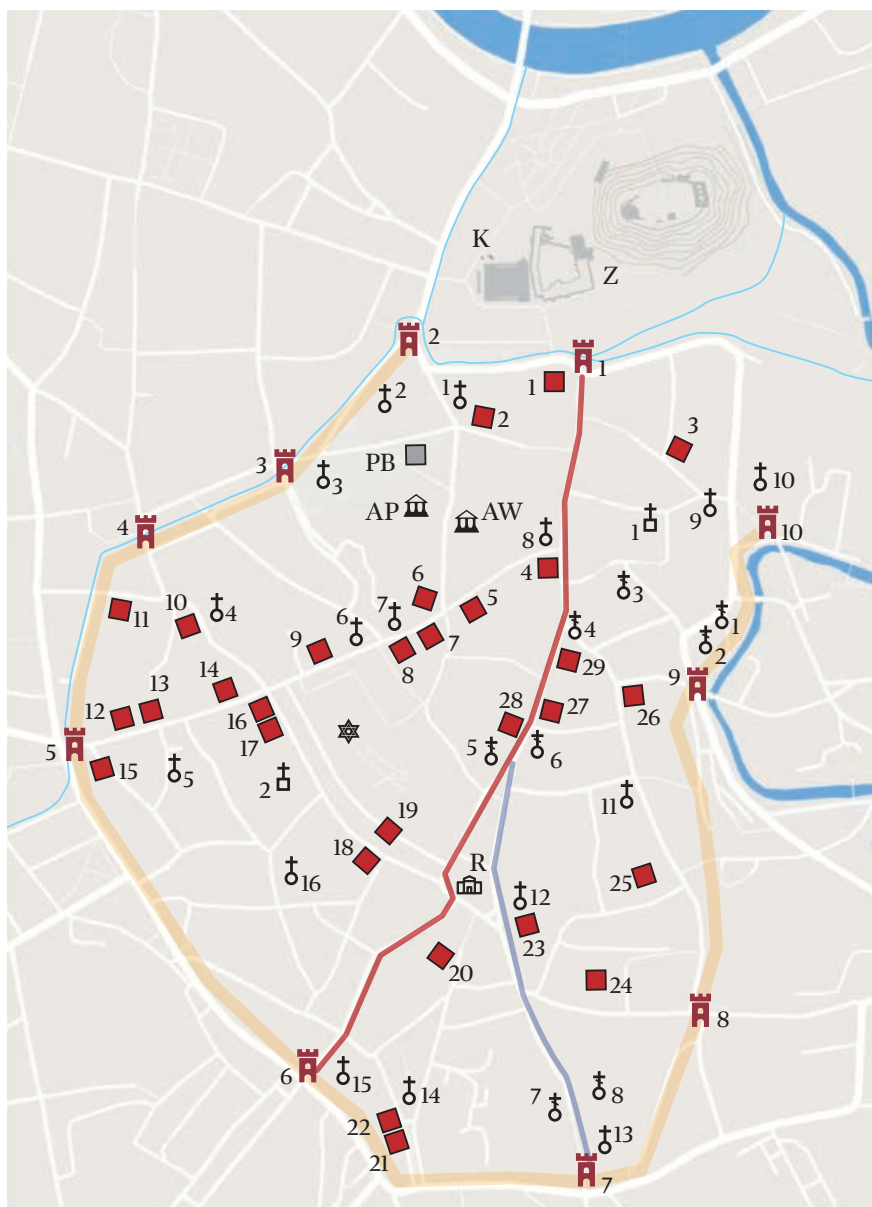
w Wilnie odnotowano 19 pałaców¹⁷, czy z 1790 r., gdy było ich już 34¹⁸. Przy czym numeracja parcel i budynków z 1790 r., wprowadzona na fali reform administracyjnych upadającej Rzeczypospolitej, odpowiada zastosowanej na wspomnianym wyżej planie katastralnym z 1808 r. Uzupełnieniem dla tych spisów stały się miejskie rejestry podatkowe z XVII–XVIII w. przechowywane w Lietuvos valstybės istorijos archyvas.

Źródła kartograficzne i archiwalne zostały skonfrontowane z tkanką miejską, a ta z dawną ikonografią miasta (il. 2). Stąd w opracowaniu znalazły się m.in. pałac Kostrowickich (Duninów), którego nie wymieniają rejestry podymnego z 1690 r., a który pojawia się na mapie Fürstenhoffa, będąc do dziś dominantą w pejzażu południowo-wschodniego Wilna, czy też odnotowywany w spisach pałac Paców przy ul. Świętojańskiej, którego jednak na próżno szukać na mapach z XVIII i XIX w. Wreszcie znalazły się w nim notowane, ale niezachowane czy też bardzo mocno przekształcone pałace z XVII w., takie jak Kierdejów na Szerejkiszkach czy Vorbek-Lettowów przy ul. Niemieckiej. Uważne przyjrzenie się tkance miasta wsparte informacjami historycznymi wzbogaciło ponadto katalog o dwa siedemnastowieczne

2. Tomasz Makowski,
widok Wilna, drz.,
ok. 1600 r. Fot. IS PAN

¹⁷ W dokumencie wymieniono następujące pałace, których nie zaznaczył na mapie Fürstenhoff: Piotra Michała Paca (Rynek, niezlokalizowany), Jerzego Karola Chodkiewicza (ul. Wielka), Aleksandra i Krzysztofa Vorbek-Lettowów (ul. Niemiecka), Białozorów (ul. Wileńska), Radziwiłłów i Chodkiewiczów (ul. Trocka, Chodkiewiczów niezlokalizowany), Paców (ul. Świętojańska), Śluszków (d. Gosiewskich, ul. Bakszta), Koszczyków (ul. Końska). *Metryka* 1989, s. 25–77. Zob. także Kraszewski t. 3, 1841, s. 319–321.

¹⁸ Wzrost liczby pałaców wiązał się m.in. z tendencją do skupywania sąsiednich działek, a przez to do zwiększania kubatur siedzib miejskich, ale też z aktywnością „nowych” rodzin, które w stolicy potrzebowały stosownej reprezentacji: Abramowiczów, Platerów, Hylzenów, Żabów, Przeddzieckich, Zienkowiczów, Tyszkiewiczów (2 pałace), Łopacińskich (2 pałace), Sulistrowskich (2 pałace), Vittinghoffów, Karpiów, Goreckich, Oskierków, Łopotów. Ich siedziby znajdowały się przy ul. Niemieckiej, Wielkiej i Zamkowej, Trockiej i Dominikańskiej, a także przy ul. Bakszta, Augustiańskiej, Końskiej i Skopówce. Hylzenowie mieli pałac za bramą Trocką. LVIA f. 11, ap. 1, b. 717 (SA 3380). Zob. także Łopaciński 1939a, s. 16; Zielińska 1987, s. 112–113.

3. Współczesna mapa Wilna z historycznymi obiektami. Z – Zamek Dolny i Górny; K – katedra; PB – pałac biskupi, R – ratusz; AW – Akademia Wileńska; AP – Alumnat Papieski; **bramy**: 1 – Zamkowa, 2 – św. Marii Magdaleny, 3 – Tatarska, 4 – Wileńska, 5 – Trocka, 6 – Rudnicka, 7 – Ostra, 8 – Subocz, 9 – Spaska, 10 – Bernardyńska; **kościóły**: 1 – św. Marii Magdaleny (niezachowany), 2 – Świętego Krzyża, 3 – św. Ignacego, 4 – św. Katarzyny, 5 – św. Franciszka, 6 – Świętego Ducha, 7 – Świętej Trójcy, 8 – św. Jana Chrzciciela, 9 – Michała Archanioła, 10 – św. Bernarda, 11 – Matki Boskiej Pocieszenia, 12 – św. Kazimierza, 13 – św. Teresy, 14 – św. Józefa (niezachowany), 15 – Wszystkich Świętych, 16 – św. Mikołaja; **cerkwie**: 1 – Przemysławskiej Bogurodzicy, 2 – Spaska (niezachowana), 3 – Jana Chrzciciela (niezachowana), 4 – św. Paraskiewy, 5 – Zmartwychwstania (niezachowana), 6 – św. Mikołaja, 7 – Świętej Trójcy, 8 – Świętego Ducha; **zbozy**: 1 – kalwiński (do 1640), 2 – luterański; **palace**: 1 – Łopacińskich, 2 – Sulistrowskich, 3 – Zenowiczów (Łopacińskich), 4 – Kardynała Radziwiłłów, 5 – Kanclerski Paców, 6 – Brzostowskich, 7 – Goreckich, 8 – Wojnów (Pociejów), 9 – Sapiechów, 10 – Naruszewiczów (Mały Radziwiłłów), 11 – Białozorów (Oskierków), 12 – Zienkowiczów, 13 – Wojewodziński Radziwiłłów, 14 – Karpiów, 15 – Aleksandrowiczów (Tyszkiewiczów), 16 – Tyzenhauzów (Vittinghoffów), 17 – Pociejów (Brzostowskich), 18 – Pociejów (Gorskich), 19 – Nowosielskich (Tyszkiewiczów), 20 – Ogińskich, 21 – Koszczyców, 22 – Przezdzieckich, 23 – Abramowiczów, 24 – Kostrowickich (Duninów), 25 – Żabów, 26 – Gosiewskich, 27 – Jabłkowy Radziwiłłów, 28 – Hetmański Paców, 29 – Chodkiewiczów. Kolor czerwony – *via regia*, kolor fioletowy – biskupia/wojewodzińska droga ceremonialna; jaśniejszy kolor niebieski – zasypane koryto Koczergi i Wilejki

pałace: Gosiewskich przy ul. Bakszta (wzmiankowany w rewizji z 1636 r. i w spisie podymnego z 1690 r. jako należący do Słuszków) oraz Sanguszków na przedmieściu Subocz. Na przełomie XVII i XVIII w. obydwa zmieniły swoje przeznaczenie. Pierwszy ze wspomnianych stał się szpitalem prowadzonym przez siostry miłosierdzia. Drugi został wchłonięty przez klasztor misjonarzy, a jako rezydencja funkcjonował bardzo krótko, bo niecałe 50 lat (il. 3–4).

Ciekawym uzupełnieniem źródeł archiwalnych, kartograficznych oraz materialnych są wzmianki na temat różnorodnych uroczystości organizowanych w wileńskich pałacach, jakie można znaleźć w czasopismach z XVIII w. Publikowano je najczęściej w formie krótkich notatek w „Kurierze Polskim” (1730–1760) oraz „Kurierze Litewskim” (1760–1763, jego dodatki to „Supplement do Gazet Wileńskich” i „Addytament do Gazet Wileńskich”), w latach 1764–1792 kontynuowanym jako „Gazety Wileńskie”¹⁹. Choć do rzadkich przykładów należą dłuższe i bardziej szczegółowe relacje, w których opisuje się m.in. wystrój miasta i pałaców, to prasowe wzmianki pozwalają na doprecyzowanie chronologii podjętych przebudów czy też objęcia siedziby przez nowego właściciela, ale też na rekonstrukcję traktów ceremonialnych i określenie scenograficznych punktów Wilna.

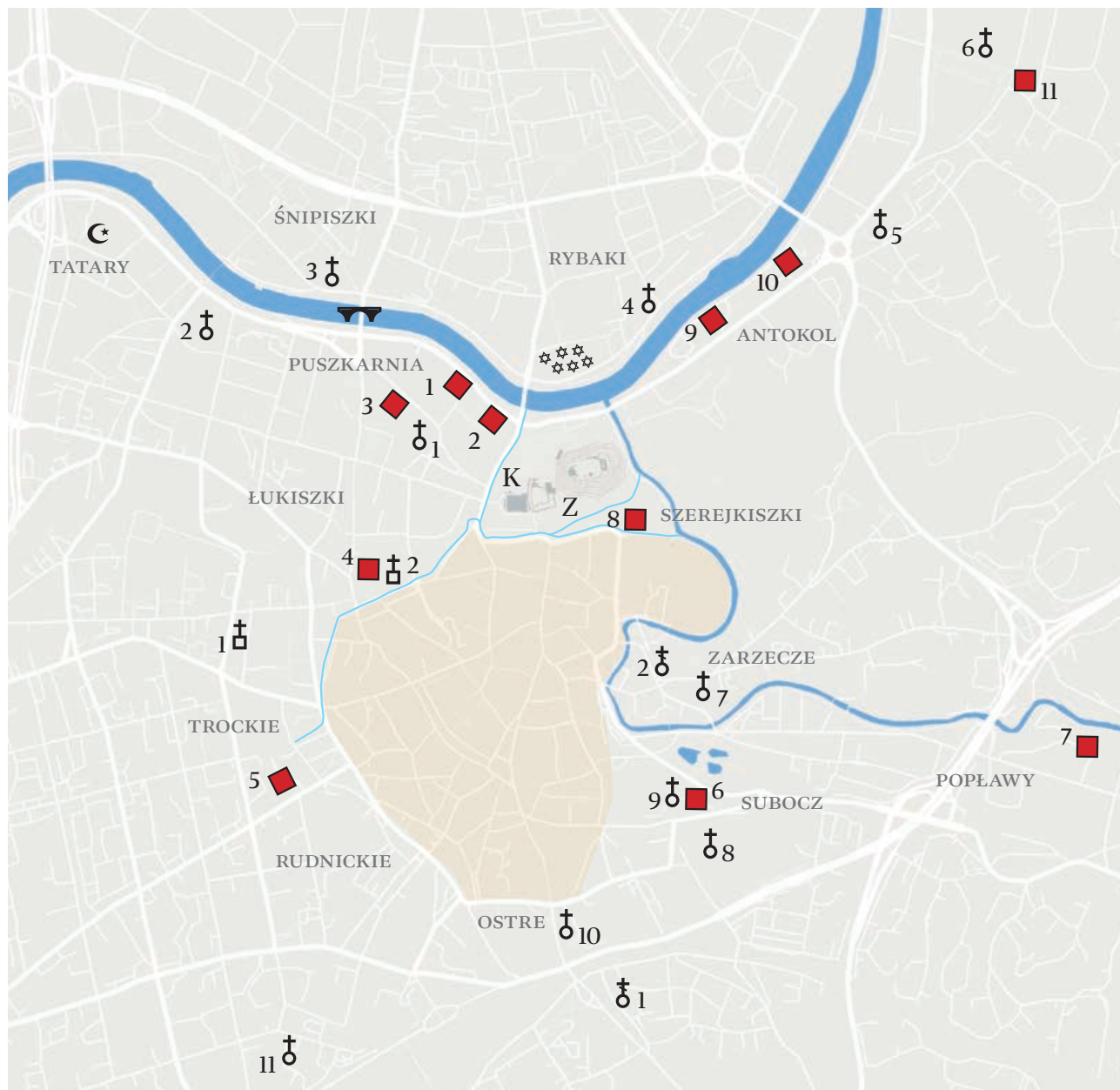
Chronologicznie rozważania zostały zawężone do XVII–XVIII w., z graniczną datą III rozbioru Rzeczypospolitej²⁰. Oczywiście nie znaczy to, że wcześniej w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego nie było budowli pełniących jednocześnie funkcję mieszkalną i reprezentacyjną. Jednak poza skromnymi wzmiankami z XVI w. o siedzibach możnowładców brakuje nie tylko dokładniejszych przekazów źródłowych, ale też ikonograficznych i materialnych²¹. Więcej da się jedynie powiedzieć o pałacu Radziwiłłów nad Wilią (Bogusławowski), który został oczywiście uwzględniony, tym bardziej że odnotował go Georg Max von Fürstenhoff w kształcie, jaki został nadany gmachowi w pierwszej połowie XVII w.²² Ponadto trzeba zauważyć, że architektura renesansowa w Wilnie, choć oczywiście nie na terenie zamku i katedry, przyjęła się z wyraźnym opóźnieniem w stosunku do Korony i była tak naprawdę w dziejach architektury Wielkiego Księstwa Litewskiego epizodyczna. Jednocześnie przełom wieków XVI i XVII to okres stabilizowania się schematu nowożytnej rezydencji magnackiej, po której wzorce sięgała także szlachta, pragnąc wyróżnić się na tle panów braci, aspirując do znaczniejszych zaszczytów i majątków. Procesy te w przypadku miast wiązały

¹⁹ Inspirujące były dwie prace Bernadetty Manyś *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III* oraz *Wileńskie aniwersarze imienin Augusta III w świetle prasy informacyjnej z epoki*. Autorka – historyczka skupiła się na wydarzeniach, podając, w jakich dniach i gdzie odbyły się uroczystości; pytała o przebieg uroczystości i uczestników, marginalnie wspominając o dekoracjach okolicznościowych. Na potrzeby niniejszej książki została więc przeprowadzona oddzielna kwerenda. Manyś 2014; Manyś 2016.

²⁰ Stąd nie znajdzie się w opracowaniu m.in. klasycystyczny pałac Choiseulów (późniejszy de Reussów), który w literaturze polskiej np. *Słownik* 2016, s. 257 jest datowany na ok. 1775 r., choć powstał ok. 1800 r. LVIA f. 11, ap. 1, b. 717 (SA 3380), k. 19. Zob. także katalog nr 35.

²¹ Przyczyny są dwie: wielki pożar miasta z 1610 r. oraz okupacja moskiewska (1655–1660/61), które niemal całkowicie zniszczyły dorobek wczesnej architektury nowożytnej.

²² Informacje na temat siedzib z XVI w., o ile są znane i ważne dla późniejszej architektury pałacowej, zostaną przywołane w rozdziale 1.

4. Współczesna mapa Wilna z historycznymi przedmieściami. **Kościoły**: 1 – karmelitów trzewiczkowych św. Jerzego, 2 – dominikanów św. św. Jakuba i Filipa, 3 – jezuitów Rafała Archaniola, 4 – karmelitów bosych św. Teresy (niezachowany), 5 – kanoników regularnych laterańskich św. św. Piotra i Pawła, 6 – trynitarzy Pana Jezusa, 7 – kanoników regularnych od pokuty św. Bartłomieja, 8 – wizytek Najświętszego Serca Jezusa, 9 – misjonarzy Wniebowstąpienia Pańskiego, 10 – św. św. Józefa i Nikodema (niezachowany), 11 – św. Stefana; **zbozy** (niezachowane): 1 – kalwiński z cmentarzem (od 1640), 2 – kaplica luterańska z cmentarzem; **cerkwie** (niezachowane): 1 – św. Jerzego, 2 – św. św. Piotra i Pawła; **pałace**: 1 – Bogusławowski Radziwiłłów, 2 – Chomińskich, 3 – Łopotów, 4 – Januszowski Radziwiłłów, 5 – Hylzeńów, 6 – Sanguszków, 7 – Tyzenhauzów, 8 – Kierdejów, 9 – Słuszków, 10 – Brzostowskich, 11 – Sapiechów. Jaśniejszy kolor niebieski – zasypane koryto Koczergi i Wilejki

się z ostatecznym porzuceniem średniowiecznych tradycji i adaptacją rozwiązań znanych z renesansowych siedzib do nowych – rozszerzonych potrzeb reprezentacji.

Wczesne, szesnastowieczne siedziby, o których w sposób jednostkowy nie da się na tym etapie badań wiele powiedzieć, są jednak ważne w kontekście kształtowania się topografii Wilna, jego części centralnych i prestiżowych, ale też podmiejskich – willowych. Zajmując się bowiem pałacami litewskiej stolicy, nie można ograniczyć się do miasta otoczonego murami decyzją Aleksandra Jagiellończyka z 1503 r. Kluczowe dla obrazu architektury rezydencjonalnej są historyczne przedmieścia Wilna, które zresztą zaznaczył na mapie Fürstenhoff: Łukiszki z Tatarami, Puszkarnia, Szerejkiszki, Antokol, Subocz i Popławy oraz Śnipiszki leżące na przeciwległym brzegu Wili²³ (il. 4). Na tak zarysowanej mapie w spektrum rozważań znajdują się wyłącznie siedziby prywatne – rodowe, a więc wykluczony zostanie pałac wielkksiążęcy i położona niedaleko rezydencja biskupa, ale też siedziba metropolity greckokatolickiego nad Wilejką²⁴. W polu zainteresowań nie znajdują się również kamienice bogatych mieszczan, choć nierzadko aspiracje szczególnie tych majątnych i sprawujących władzę w strukturach miejskich sięgały znacznie dalej, niż pozwalał im na to stan ich urodzenia²⁵. Niemniej mieszczańskim elitom nie udało się osiągnąć takiego statusu jak choćby w Krakowie, gdzie jeszcze w XVI w. przedstawiciele najznakomitszych rodzin posiadali pałace miejskie i podmiejskie murowane siedziby.

Przy tak zakreślonych ramach topograficznych i chronologicznych liczba pałaców Wilna wynosi 41 obiektów (tab. 1). Książka o charakterze syntetycznym i katalogowym dotyczącym architektury rezydencjonalnej miasta wyróżniającego się polityczną i kulturową rolą w ponadlokalnej perspektywie Rzeczypospolitej nie ma swojego odpowiednika w literaturze polskiej i litewskiej. Oczywiście, powstawały opracowania poświęcone nowożytnej architekturze pałacowej, ale dotyczyły one przede wszystkim siedzib wznoszonych poza miastami²⁶. Gros z nich stanowią wydawnictwa

²³ Obecnie wszystkie przedmieścia historyczne, także te niewymienione i położone nieco dalej, jak choćby Rossa i Pohulanka, znajdują się w granicach administracyjnych Wilna. W ich obrębie znalazły się też miejscowości podwileńskie, m.in. wysunięte na północ Werki, stanowiące pierwotnie dobra stołowe biskupstwa wileńskiego, czy też Rakanciszki (od 1903 Nowa Wilejka) – siedziba starostwa położonego na wschód od miasta. W związku z tym, że do końca XIX w., a nawet później, te i inne miejscowości, jak np. Markucie, nie stanowiły przedmieść Wilna, nie zostaną one uwzględnione. Baliński 1835, s. 31; Łowmiańska 2005, s. 166–168; Dijokienė 2006, s. 82.

²⁴ Wymienione budynki padły ofiarą administracji carskiej. Najpierw rozebrano pałac wielkksiążęcy, tzw. Zamek Dolny (1799–1801), organizując w 1831 r. na jego miejscu twierdzę-cytadelę i włączając w jej obszar także Zamek Górny i pałac Słuszków. Z kolei pałac biskupów wileńskich gruntownie przebudowano (1824–1827) na siedzibę gubernatora. Baliński 1835, s. 19, 21–22. Zob. także rozdział 1.

²⁵ W tym miejscu należy wspomnieć o przywileju nobilitacyjnym z 1568 r. dla osób zajmujących w magistracie stanowisko: ławnika, pisarza sądu ławniczego lub rady, ławnika, burmistrza, wójta. Ten sam dokument dawał miastu prawo wysyłania posłów na sejm. Na temat elity miejskiej, o drogach jej awansu, ale też krótko o mieszczańskich siedzibach zob. Ragauskas 2002.

²⁶ Ostrowska-Kęmbłowska 1969; Rolska-Boruch 1999; Rolska-Boruch 2003 (tu także krótko o pałacach Lublina); Dziubecki 2010 (autor skupia się na treściach ideowych, w tym ciągach ceremonialnych wybranych siedzib XVIII w.). Należy także przywołać niedokończoną serię *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, której pierwszy tom ukazał się w 1990 r.

o charakterze popularyzatorskim ze swobodnie zarysowanymi granicami topograficznymi²⁷ lub też związane z konkretnym regionem geograficzno-kulturowym²⁸. Miejskimi i podmiejskimi pałacami zajmowano się w sposób wyrwykowy, co naturalne ograniczony najczęściej do dzieł wybitnych²⁹. Dedykowano im też artykuły monograficzne ukazujące problemy formalne lub ideowe³⁰. Pojawiały się one także w syntezach architektury Rzeczypospolitej³¹, w opracowaniach dotyczących artystycznych dzieł miast³², fundacji artystycznych³³, historii ulic – także wileńskich³⁴, czy też w katalogach zabytków³⁵, ale nigdy nie były tematem oddzielnych badań dedykowanych jednemu z największych ośrodków miejskich Rzeczypospolitej o kluczowym znaczeniu dla jej dzieł³⁶.

²⁷ Np. Kwiatkowska, Kwiatkowski, Wesołowski 2001.

²⁸ Np. *Architektura* 1982; *Przemiany* 2000 oraz wydawnictwa popularne, np. Łuczyński 1997 i przewodnikowe Tadeusza S. Jaroszewskiego *Po pałacach i dworach Mazowsza* (tom z 1995 opublikowany z Walde-marem Baraniewskim, a z 1998 wraz z Markiem Gierlachem), czy też Marcina i Piotra Libickich poświęcone Wielkopolsce (wyd. 2003), Mazowszu (wyd. 2009) oraz Małopolsce i Podkarpaciu (wyd. 2012). Wymienić należy też wielotomową serię autorstwa Romana Aftanazego o rezydencjach na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (wyd. 1991–1997). Zob. także Rąkowski 2017.

²⁹ Zob. m.in. seria *Varsaviana. Zabytki Warszawy*, gdzie kolejne tomiki poświęcono m.in.: pałacowi Morsztynów, Belwederowi, Królikarni i Natolinowi, czy też Putkowska 2016. Ważne są również dwie książki dotyczące Krakowa z 2003 r. i 2007 r., które powstały jako pokłosie konferencji, a więc siłą rzeczy są wydawnictwem o zróżnicowanym charakterze. *Pałace* 2003; *Pałace* 2007.

³⁰ Np. Ostrowski 1973; Bania 1981; Soćko 2008.

³¹ Miłobędzki 1980 (zob. także wstęp Adama Miłobędzkiego w *Krótką nauka* oraz artykuł z 1982); *Lietuvos* 1994; Adomonis, Adomonytė 1997 (dwie ostatnie pozycje to syntezy sztuki znajdującej się w obecnych granicach Litwy).

³² *Sztuka Warszawy*; Putkowska 1991; Drėma 2013 (pozycja dotycząca Wilna, znajdują się w niej najczęściej jedno- lub najwyżej kilkudziano-opisy pałaców; jej znaczenie polega na zebraniu przez autora bogatej ikonografii miasta).

³³ Np. Betlej 2010, s. 45–49.

³⁴ Pałace pojawiają się w popularnonaukowym opracowaniu historii ulic i ich zabudowy autorstwa Antanasa Rimvydas Čaplinskasa. Autor w trzech książkach skupił się na najważniejszych arteriach Wilna, rekonstruując nie zawsze poprawnie historię siedzib i dzieje życia ich mieszkańców. Nie interesował się jednak stroną formalną zabytków. Čaplinskas 1998/2008; Čaplinskas 2001; Čaplinskas 2002; Čaplinskas 2005. Ważna jest też wielotomowa publikacja *Vilniaus namai archyvu fonduose* Vladasa Drėmy (Drėma), który wskazał lub wypisał źródła, przede wszystkim dziewiętnastowieczne, do poszczególnych parceli miasta, w tym do pałaców. Dla Warszawy kluczowy jest wielotomowy *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy* (wyd. 1995–2011) Jarosława Zielińskiego.

³⁵ Np. seria *Katalog zabytków w Polsce* (wyd. od 1958). Co do Wilna należy wskazać: *Vilniaus* 1985; *Lietuvos* 1988, a także internetową bazę zabytków Litwy, w tym oczywiście jej stolicy: *Kultūros vertybių registras* <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search> (Materiały KVR).

³⁶ Liczba mieszkańców Wilna ok. 1650 r., a więc tuż przed okupacją moskiewską, nie przekraczała 25 tysięcy. W tym samym czasie ludność Krakowa szacuje się na 22 tysięcy, a Warszawy na 8 tysięcy. We Lwowie i Poznaniu mieszkało w tym okresie mniej więcej 20 tysięcy, a w Gdańsku prawie 40 tysięcy osób. Pod koniec XVIII w. Wilno liczyło ok. 31 tysięcy mieszkańców. Warszawa osiągnęła ten wynik wcześniej, bo w połowie osiemnastego stulecia. Jeśli chodzi o terytorium Wilna (dzisiejsze Stare Miasto bez historycznych przedmieść), to wynosi ono ok. 100 ha, a więc mniej więcej tyle co w Krakowie i Gdańsku. Obszar Warszawy wraz z Nowym Miastem to niecałe 20 ha, Poznań i Lwów sięga 21 ha. W Wilnie w 1636 r. odnotowano 717 parceli z zabudową mieszkalną, co jest wielkością porównywalną z Krakowem. Nieco wcześniej, tj. ok. 1600 r., w Warszawie (Stare Miasto) odnotowano 194 nieruchomości. Kontekst wielkościowy tworzą też zakony czynne w wymienionych ośrodkach. W Wilnie

W tym miejscu konieczna wydaje się przynajmniej krótka refleksja terminologiczna. Pałac zgodnie z wykładnią *Słownika terminologicznego sztuk pięknych* (wyd. 1997) jest mieszkalną budowlą reprezentacyjną, pozbawioną cech obronnych. Budowle tego typu stawiano w prywatnych dobrach ziemskich, ale i w miastach. Określa się je mianem architektury rezydencjonalnej, w której zawierają się cztery kluczowe aspekty: skala budynku i powiązanie z innymi siedzibami danego posesora, a także fakt stałego zamieszkania w pałacu jego właściciela i reprezentacyjność. Należy jednak zauważyć, że słowem „rezydencja”, które w języku polskim weszło w powszechne użycie z początkiem XVII w., określano początkowo centrum dóbr, gdzie wiązano funkcje gospodarczo-administracyjne z kulturalno-religijnymi. Z czasem aspekt mieszkalno-administracyjny rezydencji stał się wiodący³⁷. Biorąc pod uwagę dużą ruchliwość aktorów sceny politycznej Rzeczypospolitej wędrujących za królem, podążających na sejmy, sejmiki i trybunały, ale także umiowanie wiejskiego stylu życia, pałac miejski był w mozaice posiadłości zaledwie jedną z siedzib. Spędzano w nim czas przede wszystkim w trakcie politycznych zjazdów i sądów, ale też przyjeżdżano na zimę i święta kościelne. Co oczywiste dbano o jego stosowny splendor, stanowił bowiem ramy działalności publicznej w ośrodkach o ponadlokalnym znaczeniu, często – tak jak w przypadku Wilna – realnej stolicy politycznej³⁸, będąc także znakiem obecności posesora w jej przestrzeni. Sprzęgano też pałac miejski z siedzibami podmiejskimi łączonymi z folwarkami oraz z innymi domami (dwory w majątkach ziemskich, pałace myśliwskie), ale też z rezydencją właściwą – centrum dóbr. Przy tym siedziby podmiejskie można postrzegać jako *villa suburbana*, zawsze otoczone ogrodem i związane z naturalnym krajobrazem, choć niekoniecznie o mniejszej kubaturze, jak głosi słownikowa definicja³⁹. Z tej perspektywy wyraźniejsze staje się też okresowe przebywanie w pałacu miejskim właściciela i jego rodziny, ale też puszczanie warendę całego budynku lub jego większej części⁴⁰, prowadzenie różnorodnej działalności gospodarczej i rzemieślniczej, łącznie z szynkami, a w XVIII w. kaffenhauzami i kręgielniami, co zresztą nie było tylko specyfiką Wilna⁴¹.

pod koniec XVIII w. istniały 22 konwenty męskie, a więc mniej więcej tyle, co we Lwowie. Stanowi to jednak liczbę mniejszą niż w Warszawie i Krakowie. W tym samym czasie w Wilnie funkcjonowało 7 klasztorów żeńskich, co zapewniało miastu czwarte miejsce po Krakowie, Warszawie i Lwowie. Ochmański 1982, s. 156; Putkowska 1991, s. 12–15; Łowmiańska 2005, s. 165, 223–224; Paknys 2006, s. 18; Frick 2008, s. XX–XXI; Bairašauskaitė 2008, s. 242; Kempa 2016, s. 43.

³⁷ Bania 2000, s. 381–382, 385, 389.

³⁸ Autor *Krótkiej nauki budowniczey*, opisując pałace wolnostojące, dodał następującą informację: „pałace daleko lepiej *ad usum* polskiej polityki służą niżeli zamki zawarte, a to z tej przyczyny, że pałac podłużny, miasto dziedzina podwórze przestronne mający przed sobą budynkami inszymi obtoczone, ochędożniejszy być może i *faetorum* mniej podległy jako *in libero aere et eventilatione*. A potem, że asystencyj polskich pozór w piechotach, kozakach i tak wiele czeladzi lepiej przy nim *explicatur*.” *Krótką nauką*, s. 16.

³⁹ Kowalczyk 1976, s. 280–284; Beiersdorf 2007, s. 8–9.

⁴⁰ W inwentarzu siedziby Sołłohubów znalazło się polecenie: „górne mieszkanie całe w pałacu ze stajniami, jeżeliby państwo nie byli, na początek trybunału wolne do wynajęcia”. APPZKM Wilno V.8, s. 68.

⁴¹ Zielińska 1987, s. 49–61, 65–68.

O ile rezydencja w prywatnym mieście (częściej miasteczku) wyraźnie dominowała w jego układzie urbanistycznym, czego przykładem może być dla Wielkiego Księstwa Litewskiego Nieśwież, Słuck, Birże, Stary Bychów czy Jezno, o tyle w pozostałych miastach (królewskich) pałace różnych posesorów musiały współzawodniczyć nie tylko ze sobą, ale też z architekturą sakralną i publiczną, w tym siedzibą władcy, poprzez zastosowaną skalę, oryginalność rozwiązań, materiał, a także ekspozycję budynku i jego usytuowanie w miejscach uznawanych za bardziej prestiżowe. Ich powiązanie z tkanką miejską było więc kluczowe, bo też łączyło się z postrzeganiem miasta jako scenografii ze stałymi dekoracjami architektonicznymi stanowiącymi tło dla publicznej działalności. W takim rozumieniu pałac miejski – część złożonej substancji urbanistycznej, był uwzględniany w scenariuszu poruszania się po ulicach, w którym wskazywano kierunkowość, punkty widokowe, ale też stopniowano efekty przestrzenne. Podsumowując, funkcja mieszkalno-reprezentacyjna upoważnia nie tylko do włączania miejskich pałaców w architekturę rezydencjonalną, ale i określania ich mianem rezydencji z zastrzeżeniem, że termin ten jest synonimem słowa „pałac”.

Wyjaśnienia wymaga też termin „pałac miejski” przede wszystkim w kontekście odróżnienia go od kamienicy. Z jednej strony w literaturze przedmiotu rozstrzyga się ten problem, wskazując na kubaturę budynków, organizację ich przestrzeni, zagospodarowanie parceli i własność, odrzucając te typowo mieszczańskie⁴². Z drugiej należy pamiętać o nieprecyzyjnych przekazach źródłowych, ale też o odmianach lokalnych, na co zwracała uwagę Teresa Zielińska⁴³. Bywa, że ten sam budynek jest określany wymiennie jako pałac i kamienica, także w kolejno następujących po sobie spisach podatkowych. Dotyczy to nawet tak oczywistych przypadków, jak Kardynalia Radziwiłłów, jedna z największych kubaturowo prywatnych rezydencji w Wilnie, a w zasadzie konglomerat budynków, wśród których wyróżniał się ten od strony ul. Świętojańskiej, właściwa siedziba pańska⁴⁴. Problem z nazewnictwem wynika z językowego zapóźnienia sięgającego XVI w., kiedy w ten sposób nazywano murowane siedziby o zwartej bryle. Zresztą określenia „kamienica” użył autor *Krótkiej nauki budowniczej*, pisząc: „Pałac nazywam o dwóch piętrach murowana kamienica, dziedzińca w sobie nie mająca”⁴⁵.

⁴² Na ten temat zob. Komorowski 2001, s. 82–84.

⁴³ Zielińska 1987, s. 63–64 (badaczka zwraca uwagę na kryterium architektoniczne: skalę i okazałość samego budynku, jak i jego otoczenia). Zob. także Miłobędzki 1980, s. 70.

⁴⁴ Dobrze podwójne nazewnictwo widać na przykładzie siedziby Sapiehów przy ul. Dominikańskiej: VUB f. 4(A-181)13340, k. 4 (kamienica, 1655); VUB f. 4(A-182)13391 (pałac, 1679). Różnice istnieją także w spisach podatkowych. Przytoczmy dwa przykłady. W 1690 r. spis podymnego (opublikowany przez Andrzeja Rachubę, *Metryka* 1989, s. 66) odnotował pałac Piotra Michała Paca (ok. 1650–1696) z jednym dymem. Z kolei w manuale podymnego z tego samego roku obliczono podatek „z dzierzawy [...] Oszkina nazwanej i z kamienicy w Wilnie na Ostrej ulicy” w sumie z 9 dymów. LVIA f. 11, ap. 1, b. 775 (SA 3459), k. 2. W lustracji podymnego z 1790 r. realność Dąbrowskiej, starościны międzyrzeckiej (nr kat. 657) przy ul. Świętojerskiej określono jako „dwór wjezny murowany”, a w spisie jurydyki kanońskiej z tego samego roku jako „pałac”. LVIA f. 458, ap. 1, b. 318, k. 4a; LVIA f. 11, ap. 1, b. 717 (SA 3380), k. 28. Na temat znaczenia słowa „wjezny” (powinno być wjezdny), czyli do wynajęcia, użytego w przywołanym dokumencie z 1790 r., zob. *Słownik staropolski* t. 10, 1988–1993, s. 240–241, ale też rozważania w: Zielińska 1987, s. 59, 65.

⁴⁵ *Krótką nauka*, s. 16.

Ponad 100 lat później ks. Jędrzej Kitowicz dodał: „Jeżeli był gmach wielki, zwał się pałacem, bądź murowany, bądź drewniany, gdy miał wedle siebie oficyny”⁴⁶, punktując wagę kubatury i wieloelementowość założenia.

Termin „pałac” był natomiast niemal zawsze stosowany dla rezydencji podmiejskiej, której towarzyszyła zabudowa folwarczna, uzupełniania w bogatszych założeniach o zwierzyńiec. Wyjątek stanowi drewniana siedziba biskupa Konstantego Kazimierza Brzostowskiego na Antokolu, którą nazywano naprzemiennie dworem albo pałacem⁴⁷. Przy tym w Wilnie, tak jak i w innych miastach Rzeczypospolitej, szlachta posiadała też kamienice niewiele albo w ogóle niewyróżniające się z zabudowy mieszczańskiej. W rejestrach podymnego w pejzażu Wilna odnotowywano: pałace, kamienice i kamieniczki („kamienice wielkie”, „kamienice małe”), dwory i dworki, a także domy i domki⁴⁸. Od razu należy też zaznaczyć, że w samym Wilnie mamy do czynienia z pałacami w zabudowie pierzei („pałac pierzejowy”) bliskich temu, co Francuzi określają jako *hôtel privé* czy też *hôtel particulier*. W Wilnie wolnostojące pałace wznoszono, nie licząc trzech wyjątków⁴⁹, jedynie na przedmieściach. Wśród owych trzech wyjątków jest pałac Kostrowickich (Duninów), który należałoby określić mianem „pałacu przyulicznego”. Termin ten jest stosowany w literaturze przedmiotu wymiennie z terminem „pałac pierzejowy/przypierzejowy”. Niemniej lepiej odpowiada on sytuacji, kiedy pałac sytuowany jest w głębi parceli, a przy ulicy znajdują się mieszkalne oficyny lub budynki gospodarcze. Ramują one dziedziniec organizowany przy ulicy, ale właściwa siedziba (korpus główny) nie stoi w zabudowie pierzejowej, stąd należy w takich przypadkach użyć określenia „pałac przyuliczny”.

Inną, ale równie trudną kwestią jest własność realności, szczególnie wówczas, kiedy bardzo często przechodziła z rąk do rąk, a przy tym była zastawiana w całości albo we fragmentach lub też zmieniała swoją funkcję. Stąd problemy z nazywaniem pałaców w powiązaniu z właścicielami danej siedziby. Nie zawsze, tak jak np. pałace Sapiehów na Antokolu czy też Paców i Chodkiewiczów przy ul. Wielkiej, przez okres I Rzeczypospolitej pozostawały one w rękach jednej rodziny⁵⁰. Stąd nierzadko

⁴⁶ Kitowicz 1985, s. 270. W Grodnie w taryfie dymów z 1775 r. uwzględniono drewniane pałace: Czar-toryskich, Rzewuskich, Sołohubów. Te dwa ostatnie na mapie miasta z 1780 r. określono mianem dworków. Wcześniejsza taryfa, z 1753 r. do pałaców zaliczyła też drewnianą siedzibę Chreptowiczów. Gordziejew 2001, s. 1074.

⁴⁷ LMAVB f. 18-134, s. 65; VUB f. 4(A-181)13372, k. 3 (pałac).

⁴⁸ LVIA f. 11, ap. 1, b. 717 (SA 3380); Metryka 1989, s. 25 (wyróżnione także folwarki). Zob. także Zielińska 1987, s. 47-48.

⁴⁹ Były to siedemnastowieczne pałace: Kostrowickich, Naruszewiczów i Zenowiczów.

⁵⁰ Kwestię tę komentował w liście z 5 II 1752 r. biskup Józef Stanisław Sapieha (1708–1754), w kontekście stanu miasta po pożarach 1. poł. XVIII w.: „Mieszkając teraz w Wilnie jestem ustawnym spektatorem, jak coraz bardziej idzie *in ruinam* niepokryty pałac JPa st(aroś)cica. Życzę go przedać, póki się znajdują kupcy. Wkrótce będzie to *impossibile*, jeżeli gorzej się nadrujnuje, bo w Wilnie o redera pałaców nie trudno. Do tego tym samym, że jego połowa należy dzieciom JPa Chłusewicza, a jeszcze bardziej jego kredytorom, których jest [k. 20] *magnum magne*. Nie łatwo się znajdzie kto do kupienia ochotny, teraz JP kasztelan trocki [Tadeusz Franciszek Ogiński (1712–1783)] i JP miecznik lit(ew)ski [Szymon Syruć] przyszyły podobnie marszałek trybunalski mogą się namyslić do nabycia tego pałacu niewielką wprawdzie ceną, ale zapewne, że za lat kilka tenże będzie *pretium* onego.” LMAVB f. 139-4088, k. 29v.

dla jasności, o który obiekt chodzi, w nawiasie podawane będzie nazwisko właściciela, z którym dany pałac jest dodatkowo kojarzony⁵¹. W identyfikacji i właścicieli, i siedzib pomoże tabela sporządzona na podstawie taryf i mapy Fürstenhoffa (tab. 1).

Język, jak wiadomo, współkreuje rzeczywistość – dotyczy to również onimów architektonicznych (architektonimów). Mają one wpływ na ogląd danego budynku: oddziałuje on nie tylko przestrzenią, barwą (światłem) i fakturą, ale też werbalnie, bo budynek jest tekstem kryjącym swoją historię i kulturowe znaczenie⁵². Nazwy własne budynków, ale i te związane z topografią miasta, którego nazwa funkcjonuje w wielu językach (Вільня, Vilnius, Wilno, ווילנה, ווילנא, Wilna, Villnā, Vilna, Вильно), będą podawane po polsku, jako że w większości istniały w czasach historycznych. Niemniej, aby ułatwić poruszanie się nie tylko w odleglejszych epokach, ale i we współczesności, przygotowano tabelę nazw ulic, uwzględniającą także wiek XIX (tab. 2). W katalogu podano natomiast współczesne adresy wileńskich rezydencji, powiązanych ze spisem podymnego z 1790 r. i planem katastralnym z 1808 r.

Książka składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym przedstawiono historyczne oraz architektoniczno-urbanistyczne uwarunkowania rezydencjonalnej architektury Wilna. Podjęto w nim próbę syntezy dziejów miasta do końca XVIII w., ale z punktami ciężkości rozłożonymi inaczej niż w typowej narracji historycznej. Mają one uwypuklić wydarzenia istotne dla bohaterów książki, czyli pałaców Wilna⁵³. Ta część zilustrowana została archiwalnymi przekazami ikonograficznymi – fotografiami, rysunkami i obrazami, na których uchwycono nieistniejące lub mocno zmienione ciągi komunikacyjne i gmachy, tworzące dla pałaców często niezachowany już kontekst.

⁵¹ Dobrym przykładem może być pałac Łopacińskich przy ul. Bernardyńskiej. Powstał on na początku XVIII w., należąc do Zenowiczów. Później budynek stał się własnością Łopacińskich, którzy go przebudowali. W latach 1819–1828 dzierżył go sławny na wileńskich salonach graf Narcyz Olizar (1794–1862). We współczesnej literaturze pałac jest określany wymiennie jako Łopacińskich lub Olizarów, mimo że właściwą siedzibę stworzyli Zenowiczowie, a własność Olizara była epizodyczna. Innym przykładem jest pałac wystawiony przed 1642 r. przez Juszkiewiczów i przekazany córce Helenie, zamężnej z Janem Kostrowickim (zm. 1664/67). Na początku XVIII w. siedziba stała się własnością ze Skrzynna Duninów i tak funkcjonuje w źródłach kartograficznych i w części źródeł historycznych (np. w spisach podymnego z 1760 i 1773). Z kolei najstarsze jej opisy pochodzą z 2. poł. XVIII w., kiedy była własnością Sołłohubów. W książce starano się podać daty życia wszystkich przywołanych osób lub czas, kiedy byli oni notowani w Rzeczypospolitej, w oparciu o *Polski słownik biograficzny* (wyd. od 1935, PSB), *spisy Urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego* (wyd. od 1994, *Urzędnicy*), *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku* (Słownik 2016), *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających* (wyd. od 1971, *Słownik artystów*), a także artykuły przywołane w bibliografii. Daty życia wprowadzano najczęściej przy pierwszym wzmiankowaniu, włączając w to przypisy. Ich odnalezienie ułatwi indeks osobowy.

⁵² Węgorowska 2008, s. 544, 555. Zob. także Niedźwiedź 2012, s. 14–15.

⁵³ Przy opracowywaniu syntezy wykorzystano z doświadczeń socjologów badających miasto w czterech kontekstach: ekologicznym (jako specyficzną strukturę społeczno-przestrzenną, w której zachodzą procesy selekcji, koncentracji, inwazji i sukcesji kształtujące urbanistykę danego ośrodka), historycznym (miasto jako wspólne dzieło danej zbiorowości, które komunikuje się ze współczesnością), strukturalno-socjologicznym (relacje między mieszkańcami) i kulturalistycznym (zróżnicowanie architektury i obszarów miasta pod względem prestiżowo-funkcjonalnym, wyodrębnione centrum i funkcje pełnione w stosunku do terytorium otaczającego miasto). Szczególnie ważny był ten ostatni kontekst. Majer 2010, s. 83–84. Zob. także Wallis 1967, s. 9–25, 30–59; Zielińska 1987, s. 86.

Tabela 2. Nazwy wybranych ulic (zaułków) Wilna

XVII-XVIII w.	odmiany	1808 r.	przed 1939 r.	po 1990 r.
Antokolska	Słuszczyńska	Słuszczyńska	T. Kościuszki	T. Kosciuškos g.
Augustiańska		Augustiański I (zaułek)	Św. Kazimierza (zaułek)	Augustijonų g.
	Św. Kazimierza	Augustiański II (zaułek)	Augustiańska	Šv. Kazimiero g.
-		Bazylińska	Bazylińska	Bazylijonų g.
Biskupia	Jezuicka	Biskupia	Uniwersytecka	Universiteto g.
-		Bonifraterski II (zaułek)	Bonifraterska	L. Stuokos-Gucevičiaus g.
Bernardyńska		Bernardyńska	Bernardyński (zaułek)	Bernardinų g.
-		Bogusławowski (zaułek)	Bogusławowski (zaułek)	Radvilų g.
Bosackowa		Bosa	Bosackowa	Karmelitų g.
Dominikańska	Świętoduska/ Senatorska	Dominikańska	Dominikańska	Dominikonų g.
Jatkowa	Japowa	Jatkowa	Jatkowa – J. Kłaczki	M. Antokolskio g.
-			Juliusza Słowackiego	Mindaugo g.
-		Kiejdański (zaułek)	Kiejdański (zaułek)	Kėdainių g.
Końska	Koński koniec	Końska	Końska	Arklių g.
Kwaszelna		Kwaszelna	Kwaszelna	Raugyklos g.
Ludwisarska		Bonifraterski (zaułek)	Ludwisarska	Liejyklos g.
-		Miłosierna	Miłosierna	Išganytojo g.
Młynowa		Młynowa	Oranżeryjna	Šiltadaržio g.
Mostowa	Zamkowa	Katedralna	Mostowa	Tilto g.
Niemiecka		Niemiecka	Niemiecka	Vokiečių g.
Ostra	Ostrobramska	Ostrobramska	Ostrobramska	Aušros Vartų g.
-		Ponarska	Nowogrodzka	Naugarduko g.
Popławska		Popławska I	Popławska	Paupio g.
-		Prospektowa	Hetmańska	Etmonų g.
Rudnicka		Rudnicka	Rudnicka	Rūdninkų g.

Sawicz(a)		Sawicz I	Sawicz	Savičiaus g.
		Sawicz II	Bakszta	Bokšto g.
Skopowa	Skopówka	Skopowska	Bandurskiego – Skopówka	S. Skapo g.
Przeczyszczeńska		Spaska	Metropolitarna	Maironio g.
Subocz	Sobacz	Subocz I Subocz II	Subocz	Subačiaus g.
Szkłana	Japowa/Japowska	Szkłana II	Gaona – J. Klaczki	Gaono g.
	Filipowska			
	Żydowska	Szkłana III	Szwarcowy (zaułek)	Švarco g.
Świętojańska	Św. Jana	Świętojańska	Świętojańska	Šv. Jono g.
Świętojerska	Św. Jerzego	Świętojurska	Świętojerska	Šv. Jurgio g.
Świętomichalska	Św. Michała/ Zborowa	Świętomichalska I	Świętomichalski (zaułek)	Šv. Mykolo g.
	Św. Iwana	Świętomichalska II	A. Wolana	A. Volano g.
		Świętomichalska III	Literacki (zaułek)	Literatų g.
Świętomikołajska	Św. Mikołaja	Św. Mikołaja	Św. Mikołaja	Šv. Mikalojaus g.
Świętostefańska	Św. Stefana	Św. Stefana	Świętostefańska	Šv. Stepono g.
Św. Marii Magdaleny	Mokra	Św. Marii Magdaleny (zaułek)	Św. Marii Magdaleny	Šventaragio g.
			Królewska	B. Radvilaitės g.
Trocka	Senatorska	Trocka	Trocka	Trakų g.
Wielka	Rynkowa/ Zamkowa/Rybny Koniec	Stare/Nowe Ambary – Zamkowa	Wielka	Didžioji g.
Wileńska	Św. Katarzyny (do bramy)/ Krzyżowa	Św. Katarzyny – Wileńska	Żeligowskiego Wileńska	Klaipėdos g. – Vilniaus g.
Wingry	Węgry	Wingry	Wingry	Vingrių g.
Wszystkich Świętych		Wszystkich Świętych (zaułek)	Wszystkich Świętych	Visų Šventųjų g.
Zamkowa	Wielka Zamkowa	Zamkowa	Zamkowa	Pilies g.
Zawalna	Pozawalna	Karmelitańska – Zdrojowa – Reformacka	Zawalna	Pylimo g.
Żmudzka		Żmudzka II	Oszmiańska	Ašmenos g.
Żydowska	Szkłana/Szkolna	Szkolna	Żydowska	Žydų g.

W drugim rozdziale znalazła się charakterystyka wileńskiego środowiska architektów i budowniczych XVII–XVIII w., które do tej pory w literaturze przedmiotu nie było prezentowane. Uzupełnieniem tej części jest zamieszczony na końcu książki aneks – biogramy odnotowanych architektów i budowniczych (muratorów i cieśli), zapowiedź podjęcia szerszych badań w tym zakresie. Trzeci rozdział stanowi syntezę, wskazanie najważniejszych tendencji, ale i odstępstw w architektonicznym kształcie wileńskich rezydencji⁵⁴. Pominęto w nim kwestię wystroju i wyposażenia rezydencji, jako że stanowi ona oddzielny temat badawczy. Elementy te zostały przywołane, o ile mają wpływ na rekonstrukcję funkcji pomieszczeń pałacowych. Tę część zilustrowano fotografiami detalu architektonicznego wileńskich pałaców. W tym miejscu warto podkreślić, że odniesienie dla pałaców Wilna stanowią rezydencje miast Rzeczypospolitej o podobnym statusie, a więc przede wszystkim Kraków i Warszawa, ale też Lublin i Grodno.

Na końcu umieszczony został katalog obiektów pomyślany jako monografia każdej z siedzib, stąd znalazły się w nim prócz danych historycznych analizy formalne, których nie zamieszczono w rozdziale trzecim, jako że ma on charakter syntezy⁵⁵. Katalog wzbogacony został o wypisy archiwalne, o ile udało się je odnaleźć. Stanowią one cenne uzupełnienie do prowadzonej narracji⁵⁶. Dotyczy to przede wszystkim korespondencji w sprawie budowy/przebudowy, rachunków i inwentarzy, gdzie znów pominęto umieszczane na końcu listy sprzętów, w których zbiorczo podano ilość krzeseł, stołów, luster itp. Przedmioty przypisane do konkretnego pomieszczenia zostały oczywiście przytoczone zgodnie ze źródłem, jako że wskazują na przeznaczenie sal. Na tej samej zasadzie pominęto, o ile inwentarz ją zawierał, wycenę poszczególnych elementów pałacowego wyposażenia tj. posadzek, pieców, czy metalowych komponentów drzwi i okien, jeśli nie były one powiązane z konkretnymi pomieszczeniami. Zaznaczyć też trzeba, że pałacowe inwentarze nie zawsze spisano w sposób precyzyjny, umożliwiający odwzorowanie układu wnętrza. Rekonstrukcja jest szczególnie trudna w przypadku budynków, które się nie zachowały lub zostały w znaczny sposób przebudowane. Brakuje wówczas choćby danych o wielkości całego pałacu lub jego składowych. Stąd zamieszczone w książce odtworzenia rzutów pałaców – pierwsze w literaturze przedmiotu, należy postrzegać jako propozycje, które winny być poparte przyszłymi

⁵⁴ W listopadzie 2019 r. pierwsze próby syntezy architektury rezydencjonalnej Wilna XVII w. zostały zaprezentowane na sesji *Vilnius ir vilniečiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais* zorganizowanej przez Lietuvos istorijos institutas. Referat został opublikowany w formie artykułu. Czyż 2020a.

⁵⁵ Kilka pałaców pojawiło się w niniejszej książce po raz pierwszy w literaturze przedmiotu, stąd bibliografia w takich przypadkach nie mogła zostać przywołana.

⁵⁶ Wszystkie teksty źródłowe uwspółcześniono (np. czusz – cóż, dembine – dębinę, ximsów – gzymsów, ryna – rynna) poprawiając ortografię i interpunkcję, pozostawiając jednak oboczności stylistyczne charakterystyczne dla danego dokumentu, o ile nie wpływały na jego czytelność (stąd poprawiono gancarz na garncarz). Wtrącenia i uzupełnienia w tekście zaznaczono przez nawiasy kwadratowe. Część skrótów rozwijano dla uczynienia tekstu, co sygnalizują nawiasy zwykłe. Określenia i terminy budowlane, które dziś są trudne do zrozumienia, zostały opatrzone komentarzem (np. lisice, sztandary). Cytaty z wydawnictw źródłowych zostały pozostawione według danej edycji. Przy dziełach nowożytnych – uwspółcześniono jedynie pisownię czasowników z partykułą „nie”.

badaniami archeologicznymi i architektonicznymi. Numery kolejnych sal na planach zostały najczęściej dostosowane do tras lustracji.

Niestety, nie wszystkie wileńskie siedziby udało się opatrzyć w tak bogate wzmianki, jak ma to miejsce w przypadku rezydencji Paców, Radziwiłłów, Sapiechów, Słuszków, Łopacińskich, Chodkiewiczów i Sołohubów. Szczególnie ubogo prezentują się mniejsze rezydencje, które nie przetrwały do naszych czasów. W tym przypadku, jeśli było to możliwe, została przynajmniej wskazana lokalizacja podana w spisie podatkowym z 1790 r. Przy tym przytoczono jedynie te źródła do wileńskich pałaców, które zawierają więcej danych niż informacja o właścicielach. Krótko omówiono też historię pałaców w XIX–XX w.⁵⁷, wskazując ich dzisiejszą funkcję.

Oczywiście żadna z części, szczególnie katalogowa, nie rości sobie miana dzieła w pełni ukończonego. Źródła do dziejów pałaców wileńskich są rozproszone, bo też związane ze spuściznami wielu rodów, a dzieje Rzeczypospolitej spowodowały, że archiwalia znajdują się nie tylko w polskich i litewskich instytucjach. Jednak ilość i wartość zebranego materiału była wystarczająca do przygotowania publikacji. Archiwalne poszukiwania z pewnością przyniosą w przyszłości istotne uzupełnienia, weryfikacje, a zapewne i badawcze niespodzianki. Być może należałoby w tym miejscu przywołać słowa Aleksandra Wallisa, według którego miasto jest dla jednostki „tworem nieskończonym, niemożliwym do pełnego poznania i ogarnięcia”, a dla zbiorowości „ucieleśnieniem [...] wielowiekowych dziejów, symbolem [...] wzlotów i klęsk oraz trwałym pomnikiem ich kultury”⁵⁸. Wilno jest miastem o charakterze palimpsestu, a jego pałace są tekstem nie tylko architektonicznym, ale historycznym, kulturowym, a bywa że i literackim. Ich odbiorcami na różnych poziomach poznawczych, również na poziomie emocjonalnym i estetycznym, są mieszkańcy Wilna i wszyscy ci, którzy choć na chwilę zagospzczą nad brzegiem Wilii.

* * *

Historia tej książki zaczęła się parę lat temu od pomysłu, który został sformalizowany we wniosku złożonym jesienią 2018 r. w Instytucie Polonika. Zbiegło się to w czasie z prowadzonym w Instytucie Historii Sztuki UKSW wykładem monograficznym poświęconym sztuce Wilna. O ile studentom można było przedstawić w miarę spójną syntezę sztuki sakralnej stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, o tyle brak literatury związanej z pałacami doskwierał, skutkując intensywnymi pracami nad tematem architektury rezydencjonalnej Wilna.

Badania przypadły na czas niespodziewanych ograniczeń spowodowanych epidemią, ale w ich trakcie mogłam liczyć na życzliwość wielu osób reprezentujących różnorodne polskie i litewskie instytucje. Przede wszystkim podziękowania należą się Instytutowi Polonika w osobie Dyrektora Doroty Janiszewskiej-Jakubiak. Instytucja

⁵⁷ Był to czas, kiedy większość pałaców przechodziła w ręce nierzadko mieszczańskie, w tym żydowskie, albo też była rekwirowana z różnych powodów przez administrację rosyjską. Mieściły się w nich mieszkania na wynajem, „sale i pokoje kazynowe dla dawania maskarad, balów, koncertów” (Drëma t. 4, 2001, s. 129 – wpis o d. pałacu Tyszkiewiczów), pensje dla panien i różnorodne urzędy.

⁵⁸ Wallis 1967, s. 10. Zob. także Majer 2010, s. 126–127.

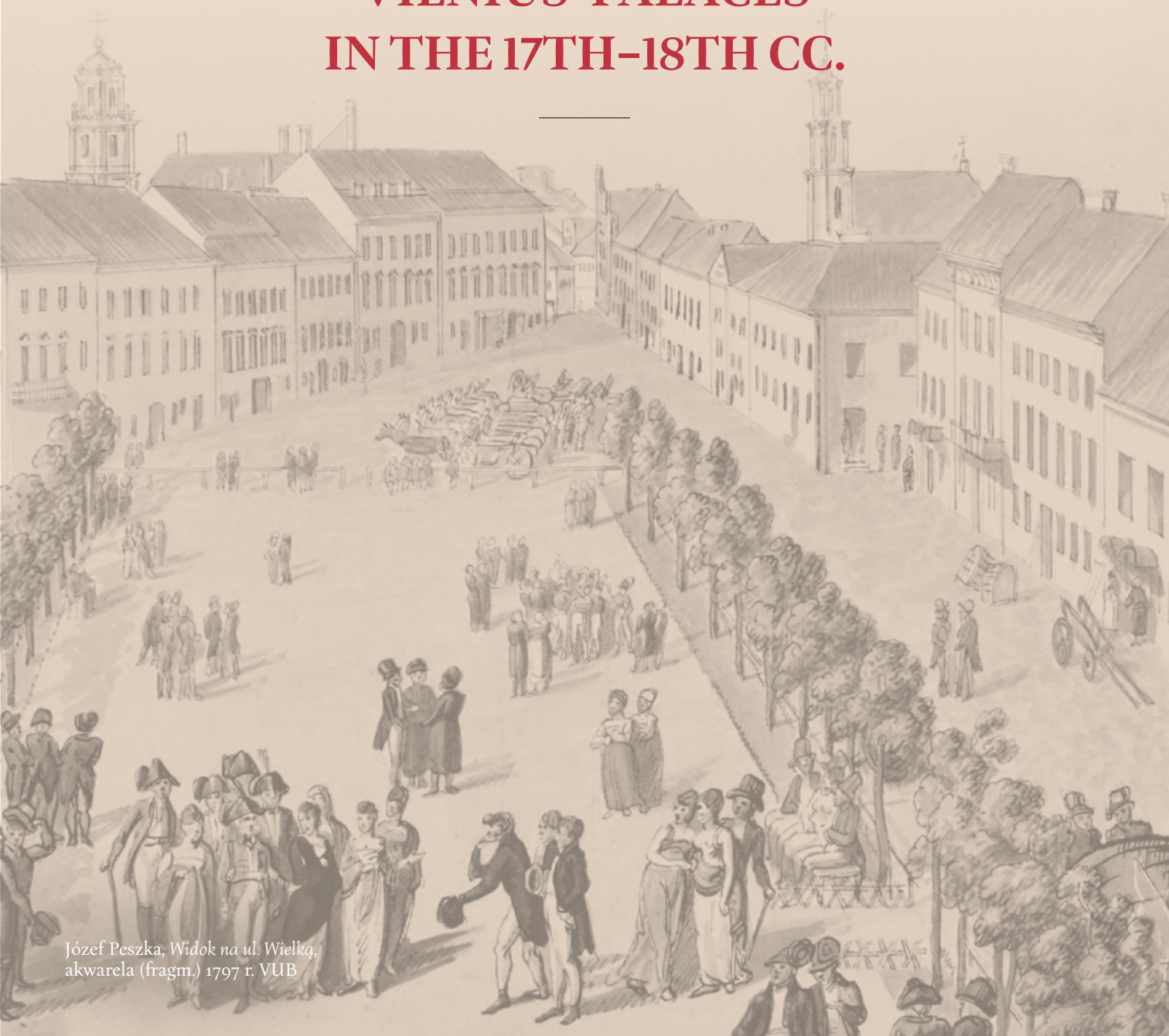
ta w całości sfinansowała badania, co umożliwiło ich komfortową realizację w Polsce i Litwie. Dr. Karolowi Guttmejerowi, który z ramienia Instytutu Polonika projekt prowadził, dziękuję za cierpliwość i spokój, ale też za to, że dzieli się swoim doświadczeniem, wiedzą i pasją.

Piotr Wojnarowicz (UwB) pomógł wykonać część kwerend w Lietuvos valstybės istorijos archyvas. Dr. Mirosława Sobczyńska-Szczepańska (UŚ) podzieliła się informacjami na temat wczesnych dziejów klasztoru misjonarzy w Wilnie i umożliwiła kontakt z ks. dr. Wacławem Umińskim CM, dyrektorem Archiwum Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księża Misjonarzy w Krakowie, któremu jestem wdzięczna za pomoc w kwerendzie. Prof. Rūta Janonienė (VDA) wraz z doktorantką Ievą Blinstrubienė udostępniły wyniki badań architektonicznych pałacu Sanguszków. Audronė Vyšniauskienė z Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos dziękuję za pomoc w zdobyciu planów i ogromną życzliwość dla moich wileńskich działań. Życzliwi: Evaldas Purlys przekazał pomiary pałacu Sapiehów na Antokolu, Ignas Sadauskas wyniki archeologicznych badań na terenie rezydencji Radziwiłłów na Puszkarni, a dr. Džiugas Brazaitis na terenie oficyn dawnego pałacu Hlebowiczów. Dyrektor Nijolė Klingaitė-Dasevičienė i zespołowi VUB dziękuję za dygitalizację materiałów ilustracyjnych. Dr. Małgorzacie Jesiotr należą się podziękowania za kompetentną korektę tekstu, a Piotrowi Berezowskiemu za piękne i staranne zaprojektowanie książki. Weronice Jurdze dziękuję za podjęcie się trudu narysowania rzutów pałaców.

Doc. Rūta Birutė Vitkauskienė (VDA/LNM) była i jest nieocenioną rozmówczynią, towarzyszką spacerów po Wilnie.

Warszawa–Pisz–Wilno

VILNIUS' PALACES IN THE 17TH-18TH CC.

Józef Peszka, Widok na ul. Wielką,
akwarela (fragm.) 1797 r. VUB

The book on the early modern palaces of Vilnius is the first attempt at a comprehensive description of the phenomenon of noble seats in one of the political capitals of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Objects were selected with the use of old cartography (Fig. 1), hearth tax lists and searches in Vilnius, as well as through comparisons of the sources presenting the condition of the buildings on the streets and alleys of the city. Chronologically, the considerations were narrowed down to the 17th and 18th centuries, with the cut-off date of the third partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Obviously this does not mean that there were no earlier buildings that served both residential and representative functions in the capital of the Grand Duchy of Lithuania. However, apart from the modest references from the 16th century concerning the noble seats, not only more detailed, but also iconographic and tangible source records are missing. With such topographic and chronological frames, the number of Vilnius palaces amounts to 41 buildings (Table 1).

It was decided to divide the book into two parts – the synthetic and analytical one and the catalogue one, with an introduction including considerations on the term ‘city palace’ among others. The first chapter covers the historical, architectural and urban conditions of Vilnius’ palace architecture. The second chapter presents the characteristics of the circles of 17th–18th century architects and builders in Vilnius, which so far have not been presented in the literature on the subject. This part is supplemented by an appendix at the end of the book comprising biographies of noted architects and builders (bricklayers and carpenters). The third chapter is a synthesis; it indicates the most important tendencies, but also deviations in the architectural shape of Vilnius residences.

At the end, a catalogue of palaces was included; it was intended as a monograph of each seat, hence, apart from historical data, it comprises formal analyses which were not included in Chapter III, due to its synthetic nature.

PALACES IN THE CITY AND IN THE SUBURBS

The necessity to own a proper seat in the capital of the Grand Duchy of Lithuania was associated with active participation in political life, which was associated with the organisation of a residence which would correspond to the status and express

the desire of individual actors of *theatrum publicum* to stand out. Some of the owners came to Vilnius for the winter, but also for church holidays, the setting of which was more solemn there. Moreover, life in the Lithuanian capital was much more colourful socially. Still others settled in the city to educate their children. Among other reasons for owning a palace in Vilnius, one should mention financial precaution, which translated into taking care of the family's property through the accumulation of urban realities and deriving also indirect profits from them, thanks to the facilitation of trade related to farm production. In addition, maintaining a permanent seat, as evidenced by the case of Prince Janusz Radziwiłł and his son Bogusław, who stayed in Vilnius occasionally, was associated with the desire to emphasise their person in the urban space and was a way of self-creation. At the same time, the Radziwiłł residence was located in a private *jurydyka* perceived as the centre of their Vilnius estate (Figs. 3–4).

From the very beginning, apart from the prince, clergy and bourgeois properties, noble property was to be found in Vilnius, as in Cracow, Poznań or Grodno – but unlike in Warsaw, where the nobility, including the Lithuanian, only began buying plots in the third quarter of the 16th century, and not so much in the city itself as in its suburbs. In turn, in Lviv and Lublin, the process of ousting bourgeois property on a larger scale took place much later, in the 18th century.

The following residences were treated as suburban seats, where people stayed mainly in the spring and summer months, combining them with city palaces: of the Sapieha family in Antakalnis (Antokol), which was a residential complex with a city palace on Dominikańska street (contemporary names of Vilnius' streets see Table 2), and then on Świętojańska street; of the Słuska family, based in the city, most likely on Zamkowa street in Antakalnis; of the Tyzenhauz family in Popławy, which was part of a residential complex with a palace at the corner of Niemiecka and Trocka streets, but also at the timber-made, private seat of Konstanty Kazimierz Brzostowski in Antakalnis. The latter was for a short time part of the residential complex of the Vilnius bishops, consisting of the city palace and the Verkiai (Werki) manor house (functioning as *villa rustica*). The Sanguszko Palace in the suburbs of Subocz was also a suburban seat (Figs. 3–4). These palaces with carefully selected locations were situated within visually attractive areas with undulating structure diversified by rivers and thus met requirements imposed on the villas.

However, not every seat in the suburbs was given the status of a *villa suburbana*. Due to their direct proximity to Vilnius and the centres of power, the Radziwiłł Palaces in Puszkarnia and Łukiszki, as well as Kierdejów in Szerejkiszki, should be considered fully-fledged city residences, although they were organised outside the walls. They fulfilled additional functions thanks to the farms existing next to them, allowing for feeding numerous manors during the owner's stay in the city and making profits outside these periods.

LOCATION WITHIN THE PLOT AND COMPOSITION WITHIN THE CITY AND SUBURBS

In Vilnius, formal city-forming processes developed within the already existing structure. Therefore, there was no systematic parcelling, hence the plots were uneven and misshapen, and their width ranged from 10 to 19 metres, although there were also such plots, for example on Rudnicka street, where these values amounted to 20–25 metres with a length of 30–60 metres. Historical and urban processes prevented the creation of free-standing palace complexes with front courtyards in Vilnius. Such realizations were possible only on the outskirts of the city, and most of all in the suburbs which were transformed by the Radziwiłł and Sapieha families into independent juridical units.

Plots of land neighbouring each other, often with their buildings, were purchased with the aim of increasing the size of city seats; this translated into more comfortable living and more appropriate representation, while at the same time allowing the owners to obtain income from renting out some of the rooms. They were not always connected, as was the case of the Radziwiłł Palace on Trocka street (reconstruction from around 1750), into one visually and functionally coherent building. An example of Kardynalia Palace and the Ogiński Palace on Końska street points out that, especially in large complexes, regardless of the entire housing and administrative conglomerate intended for renting and servicing the magnate manor, there was a front building – the proper lord's residence with a separate external shape and independent interior disposition corresponding to the representative and residential needs.

In Vilnius itself, all the palaces were frontage with entrance gates at the front (Figs. 24–25), but not always placed on the axis, often because an older building had been drawn into the structure, and above all, due to the above-mentioned merging of irregular plots. In this context, it is interesting to recall the 17th-century Naruszewicz Palace on the outskirts of the city (Fig. 159), which could have been moved away from Wileńska street; one could have arranged a garden plot on the spacious plot, then a shallow representative courtyard, and a second, administrative one on the side of the plot, similar to the residences located in Warsaw based on Italian Renaissance villas. However, it was decided to erect the building, using the buildings previously existing in the frontage. Hence, its plan was irregular and adapted to the curvature of the street, but at the same time it was a free-standing structure, which is maintained to this day. The size of the plot allowed for the organisation of gate outside the structure of the building, on its southern side.

The eighteenth-century seats of the Zenowicz (Łopaciński) and Aleksandrowicz (Tyszkiewicz) families located on the outskirts of the city also had gates outside the body of the palace (Figs. 59, 354). Although the buildings were placed in the frontage, they were also free-standing buildings with geometric gardens behind them.

The aforementioned Naruszewicz Palace (Fig. 159), as well as the Kierdej Palace (Fig. 126), were the only seats whose buildings were extended with just one wing. Other, seventeenth-century palaces were framed by two wings, although not always of

symmetrical depth, and the initial plan of the city palaces had a U-shape, inscribed in the adjacent residential and church buildings (Fig. 209). In the following decades, the wings were expanded and often included free-standing outbuildings into their body, not necessarily equalizing the height and width of each element.

Therefore, the strict development of the plot was secondary, except for the case of Kardynalia, whose plot was developed only in the 18th century (Fig. 266). Nevertheless, the quadrilateral structure of the Tyzenhauz (Vittinghoffs) palace remains unexplained, which may have been erected in this form by Giuseppe Sacco, as a reference to the scheme growing out of Italian city palaces with an inner courtyard, but with the staircase drawn into the body (Fig. 331). It is also worth remembering that the extended wings were intended primarily for rent, so they were not included in the structure of the palace interiors, often with unfinished façades from the side of the courtyard.

At this point, one should mention the case of the palace of the Kostrowicki family, a wealthy family raised to the nobility thanks to the exercise of power in the city structures. Their seat, erected before 1642, was originally a quadrilateral with an internal courtyard, two annexes at the eastern wall and a gate on the axis decorated with stucco strips (Figs. 26, 134). The viewers undoubtedly associated the building with the castle, and this effect was enhanced by the organisation of the courtyard in front of the seat (sub-courtyard), originally encompassed by farm buildings, that is with a retracted viewing point to the street leading to the Subocz gate.

The free-standing complexes with inner courtyards were already overdue at that time. European city palaces departed from a quadrilateral scheme with cloisters towards *corps de logis* and two wings attached to it or with separate outbuildings. Nevertheless, the erection of a brick seat by the representatives of the 'new' family, although not really meeting the standards of the time in terms of single-bay interiors either, was a confirmation of their nobility (Figs. 136–138).

While the palaces erected on the frontage co-created a street wall with the neighbouring tenement houses and churches, and thus fitted into the closed architecture, suburban residences brought new spatial values. The palace of Janusz Radziwiłł (after 1638 – before 53) was exceptional, not only because of the compositional complexity of the space, but above all because of its relationship with the city (Figs. 255, 260). At the same time, this seat can be considered the first fully implemented scheme of an open residence, not only due to the U-shaped layout or loggias from the garden side. It was no coincidence that it was connected in close view with the 'Saxon garden', i.e. a complex of Lutheran buildings in Łukiszki, and in the distant view – with the castle and the cathedral as well as the church of St. John the Baptist, but also with the old temple-mausoleum of the Radziwiłł family in Puszkarnia (Fig. 4). Due to its location on a hill, now practically unreadable, the palace became a city accent that entered the discourse with other city dominants. In addition, in front of the palace and the courtyard, on the other side of Wileńska street, there was an empty square in the area of the *jurydyka*, which connected with the Grodno route; this made it possible to admire the residence from a longer perspective, which does not seem to be accidental in the context of Radziwiłł's property near Vilnius. The view straight ahead and the axial

entrance were enriched with a second – side one, thanks to the location of the palace right next to the Vilnius Gate (Fig. 255).

These solutions are the result of the way of perceiving the city as a scenographic backdrop for public life, with a permanent decoration in the form of architecture bearing a coat of arms, and thus defined. The efficiency of placing Janusz Radziwiłł Palace in the Vilnius context is due to the designer, Costante Tencalla, who created city decorations for various celebrations, also in Vilnius.

The organisation in 1765 of a short, tunnel street in front of the Ogiński Palace, which connected with Ostrobramska street, one of Vilnius's representative routes, fits in with the concept of urban space as a setting for public events. While the square in front of Janusz Radziwiłł's residence was built at the end of the 18th century, and the palace no longer fulfilled its role then, the lookout street to the Ogiński family's seat still functions today and constitutes one of the most attractive city landmarks in Vilnius (Fig. 27).

The mere closure of the street with a façade, in this case a palace façade, fulfils the demands of Renaissance urban planners, which was already an established tradition in the 18th century. In addition, opening and closing the space, and thus the creation of viewpoints, is not only important from the point of view of urban planning, it is also symbolic, because the permanent structure shows the presence and importance of the owner and his family in the city's social hierarchy. At the same time, such solutions along communication lines were part of the Baroque theatricalisation of life, blurring various borders, with actors – the nobility and townspeople, but also the clergy playing the roles entrusted to them.

Architecture perceived in the perspective of a sign expressed by its founder, the author of specific content communicated to a selected group of recipients, may also become an emblem through its connection with a quasi-literary text. The façades of the Antokolian houses of the Sapieha (1689–92) and Słuscka (1690–4) families were provided with inscription plaques (Fig. 28), which, along with the form of the palaces and their décor, contributed to the ideological message read by those who crossed the thresholds of the residences. The inscriptions from the palace in Wilanów (1677–96), or from the Vilnius church of St. Peter and St. Paul (1668–82), and like the sentence from the medal of Janusz Radziwiłł (Fig. 260), are far from brief, but nevertheless ambiguous. They co-create the formula of the emblem with a lemma (*motto*) or subscription (*subscriptio*), and an icon (*pictura*) – architecture. They also require educated audiences who would be familiar with the cultural *topoi* dating back to antiquity, and who could explain the exclusive content to others and thus broaden the circle of readers of the semantic meanings of the residences.

In the Sapieha Palace in Antakalnis, the complexity of space is also present (Figs. 286, 292). The alignment of the composition with the sequence of components (garden–courtyard–palace–zoo) due to the use of the older seat of Nonhard, was broken by the side ones – the access road from Vilnius (Fig. 303) and the location of the Trinitarian temple (1694–1716), which served as the palace church-mausoleum. At the same time, the system of gates and stairs leading from the garden to the courtyard means that the accessibility to the interior of the palace is gradual (Figs. 304–305).

However, it is important in the context of the entire complex, as it reveals the owner's ambitions, that the arrangement of elements on the main axis refers to the royal residences in Warsaw – the Villa Regia and the palace in Ujazdów (the latter at that time was already the property of Stanisław Herakliusz Lubomirski (c. 1642–1702), a political follower of Sapieha. Both Warsaw complexes refer to Italian villas, as does the seat of the Grand Hetman of Lithuania which served as *villa suburbana*.

The Słuszkza Palace in Antakalnis, with a two-story loggia in the rear elevation, open to the garden, River Neris and the city was the only *entre cour et jardin* estate in Vilnius (Fig. 309). The façade of the building, with its rich, stucco decoration at the top (Figs. 29, 321), faces Antakalnis and the Church of St. Peter and St. Paul, which determined the side entrance to the courtyard. The palace of Bishop Brzostowski on the River Neris had a side entrance, the courtyard of which was regularly laid out, with farm buildings leaving the gate on the axis, which was characteristic of the first half of the 17th century and of suburban seats of Warsaw among others (Fig. 81).

Nevertheless, both of Sapieha and Słuszkza Antokolian projects are part of the search for spatial residential solutions in the Commonwealth of the second half of the 17th century. They complement the designs of Tylman of Gameren for Jan Gniński, Józef Karol Lubomirski and Jan Dobrogost Krasiński, built from the beginning of the 1680s, and also a slightly earlier palace in Wilanów of Jan III Sobieski. Undoubtedly, the Vilnius founders were looking at Warsaw investments, and their own palaces, though much more modest, became important for investments undertaken in the Grand Duchy of Lithuania in the following century.

SHAPE OF THE BUILDINGS

A graphics by Tomasz Makowski from around 1600 proves that Vilnius palaces were then cubic, two-story, with an attic or with steep roofs with volute gables, which housed utility-function attics (Figs. 2, 244, 271). Kardynalia was characterised in the first way, and in the second – the palace in Puskarnia, then belonging to Krzysztof 'Piorun' Radziwiłł. The aforementioned Kostrowicki Palace also had a cubic, compact structure with a lofty roof (Fig. 141).

Perhaps even before the Moscow occupation, i.e. around 1650, when the modernization of the palace in Puskarnia was commenced, Bogusław Radziwiłł ordered the addition of a mezzanine. This way of increasing the area of the residence was characteristic of Vilnius until the end of the 18th century, when the Chancellor Palace of the Pac family was modernised, among others (Figs. 198, 205). In this context, the seat of Michał Kazimierz Pac must have been exceptional, as, together with the wings, it was erected as a three-story building (1673–8, Fig. 192). The pavilions in Janusz Radziwiłł palace in Łukiszki also had such a number of floors, which were connected by two-story wings (Figs. 260, 263). The system of interconnected pavilions, the massiveness of the components, and the fact that the pavilions were one storey higher, indicate inspiration by the residential architecture of France, which was codified in templates.

The shape of the palaces was diversified by turrets and fortified towers, which can be seen in the oldest views of Vilnius, including a woodcut from 1600 by Tomasz

Makowski (Fig. 2) and on maps (Fig. 1). They are also evoked in written records. Circular, polygonal and square tower annexes which could be found, among others, in the aforementioned Radziwiłł palace on Trocka street, rebuilt in the mid-18th century (Fig. 274), and the bishop's palace modernised throughout the 17th century, were of no military significance. They arose from the tradition of residential construction in the Commonwealth and are known for the seats of Warsaw, Cracow and Lublin, as well as for palaces built in the centre of the lands of the Crown and Lithuania. With time, the tower annexes blended into the palace body, thus assuming the character of corner/side *avant-corps*, one storey higher than the main body of the building. Their *piano nobile* housed studies or bedrooms, as exemplified by the palaces of the Sapieha and Słuska families in Antakalnis (Figs. 293, 315–316).

The two mentioned buildings refer to the traditional *villa castello* type, codified in the Poggio Reale scheme. Towers, or rather tower annexes, were associated with the form of a castle (Fig. 308), i.e. a building suitable for the nobility as it referred to the knightly topos, which was reflected in the foundation plaques of the above-mentioned seats. A remnant of the tower, a characteristic element of the Vilnius landscape, is the corner of the Gorecki residence in the form of a circular, currently one-storey annex from the beginning of the 17th century, when it belonged to the Lacki family (Figs. 20, 105). The tower annex had to reach above the palace body then, and it was covered with a separate roof, as shown by analogous examples from the territory of the Commonwealth and source texts, also those concerning Vilnius.

On the other hand, elements of a clearly military nature were introduced in the Radziwiłł palace in Puskarnia at the end of the 16th century, due to the necessity to cover this part of the city with a line of defence, which was interrupted by the palace of Sigismund Augustus (Figs. 235, 238). This function was fully developed by Bogusław Radziwiłł, who expanded the existing system of gates and fortified towers, and above all, expanded the 'great tenement house' with a square *avant-corps* with bastion corners. In this way, he referred to the castle architecture of the first half of the 17th century and the initiatives of Mikołaj Krzysztof 'Sierotka' Radziwiłł (Nieśwież), Stanisław Lubomirski (Wiśnicz), Krzysztof and Jan Zbaraski (Zbaraż), Krzysztof Ossoliński (Krzyżtopór), and above all, to the Podhorce Castle (1635–40) of Stanisław Koniecpolski, where the bastions merged with the palace into one organism.

PALACES' PLANS, HORIZONTAL AND VERTICAL COMMUNICATION

The palace bodies, usually erected on an irregular rectangular plan, were two-bay, whereas the wings of a similar outline – usually one-bay. However, there were exceptions, as exemplified by the west wing of the Sulistrowski Palace from the 1770–80s., which due to the shape of the plot was founded on a plan resembling a triangle, which gave it a multi-bay and irregular layout (Fig. 326). The exception is also the aforementioned Kostrowicki (Dunin) Palace with a single-bay interior layout (Fig. 137), and the Przewdzicki Palace from the 1750s. (Fig. 229). In the latter case, the modesty of the layout is associated with a small plot on which the seat was built. However, in

the façade of the residence, the palace programme was implemented through the gate in a pilaster, rusticated frame with coats of arms and the exposition of the *piano nobile* with larger windows and a decorative frame scheme with pilasters in a giant order (Fig. 32).

In case of the plans of city palaces, it is difficult to identify specific patterns, as they arose from generally accepted utility solutions, which were adapted to the shape of the plots. In turn, the brick Antakalnis seats refer to the variant scheme of Poggio Reale, which was extremely popular in the Commonwealth (Figs. 290–291, 314–315). The Januszowski Palace, on the other hand, is based on the proposals of Jacques Perret, and above all those of Jacques Androuet du Cerceau (Fig. 259). The two timber-made seats in Antakalnis and Puskarnia were projects in the type of a two-story alcove manor house. A separate example is the Sanguszeko Palace in the suburbs of Subocz, which was built on a Greek cross plan (Fig. 280). This plan resulted from the remarkably villa-like character of the residence, in which the reduced patterns of Serlio and Palladio were used.

While the rooms of the main body were connected with each other in an enfilade, the wings, especially in distant parts, often formed separate 'living quarters', frequently intended for rent. They usually consisted of a hall, a chamber (with a recess) and a kitchen.

The communication between the floors was most often provided by arcaded loggias placed next to the main body from the side of the courtyard, which were popular until the middle of the 18th century (Figs. 33, 351). The durability of such a solution was associated with the lack of space for sumptuous, wide and spacious staircases inside the building. It was easier to achieve the appropriate splendour in the outer aisles, as evidenced by the description of the Radziwiłł Wojewodziński Palace from 1767. It happened, as in the case of the former Lacki (later Gorecki) residence, that the ground-floor arcades also had side and rear wings (Figs. 34, 108) or the staircases of the nave were connected with arcades, which was primarily used as a protection against bad weather (for example Pac residence. Fig. 189).

The arcaded courtyards, whose origins date back to the Renaissance city palaces, in the Commonwealth were modelled at the Wawel Castle. Such solutions were eagerly used in the municipal offices of the first half of the 17th century, as evidenced by the Zbaraski and Denhoff palaces in Cracow, the Leśniowski-Parys palace in Lublin, the Sobieski palace in Lviv, but also the suburban seat of the Vasa family in Ujazdów. Like in Vilnius, they did not lose their importance and although later sometimes reduced to one storey, as evidenced by the arcades of the Krzysztofory Palace in Cracow (1682–4) and the Pac seat on Wielka street, which were built with much more modest means (Fig. 30). The single-storey arcades in the side wings are also not unique, as can be seen in the Batoriański (later Sapieha) Palace in Grodno. Such reduced to one-storey forms should be referred to as arcades, and their function was primarily limited to protection against rain or sun.

In the first half of the 17th century, wooden galleries, or rather porches, were also erected from the side of the courtyard. Sometimes it was a whole system of covered passages, only partially connected with each other, as evidenced by the description

of the Hlebowicz Palace on Niemiecka street (Figs. 215–216) or the Sołłohub (former Kostrowicki) Palace (Figs. 139–140). One should also mention Kardynalia before its baroque reconstruction (after 1687), when some of the *piano nobile* rooms were on different levels. At that time, communication was provided by wooden stairs and porches placed inside the rooms. Wooden, external porches connecting the *corps de logis* with the wing were recorded in this palace in 1777.

Convenient, wide and tunnel staircases began to be erected after the Moscow occupation, although it cannot be ruled out that they had previously existed in the Radziwiłł Palaces in Puszkarnia and Łukiszki. They referred to the Senator's staircase at the Wawel Castle (1599–1602), two staircases at the Royal Castle in Warsaw (1598–1619), and the staircase of the Ujazdowski Palace (after 1624). Among the Vilnius projects, the sumptuous staircase of the Sapieha Palace in Antakalnis (Figs. 35, 290) was of particular importance. It was part of the ceremonial communication route starting at the gates to the garden or the courtyard in front of the palace, and ending in the large, two-story hall on the first floor (Fig. 36).

Apart from that, there were small staircases, organised in separate shafts with spiral stairs, which, as in the Sapieha and Słuska seats in Antakalnis, were glued to the palace bodies (Figs. 290–291, 301, 315–316). There were also stairs with landings placed at the edges of the wings, closed with vertical walls, for example in the Pac Palace on Wielka street (Figs. 30, 188). However, both of the aforementioned solutions were treated as auxiliary. As exemplified by the Chancellor seat of the Pac family on Świętojańska street before the reconstruction from around 1750, sumptuous staircases could also be supplemented with a system of external porches, especially in the wings.

The staircase in the wooden seat of the Chomiński family was designed in a different way. A tight space was reserved for it there between the rooms on one of the axes, that is, between the 'side room' and the 'corner room' (Fig. 96).

FUNCTIONAL ARRANGEMENT

The preserved descriptions of palaces belonging to magnates and rich nobility from the beginning of the 17th century indicate that a model of a grand manor house with a hallway on the ground floor and large halls with representative and residential functions on the first floor had already been well-established at that time. In municipal offices, all or part of the ground floor was rented for apartments, as well as for craft workshops and commercial chambers, often with cellars serving as warehouses. In the palace wings of the ground floor there were also additional kitchens with pantries, and from the beginning of the 18th century, also confectioneries, where desserts were made, which were to please not only with their taste, but also with their exquisite workmanship.

It sometimes happened that the so-called office rooms, which were used by palace owners to hold offices, as was the case in the Radziwiłł Palace on Trocka street, organised by the Vilnius Voivode, Grand Hetman and Lithuanian Court Marshal Michał Kazimierz 'Rybeńka'. At the same time, Aleksander Michał Pociąg, the voivode

of Trakai, erected an outbuilding next to the palace, situated on Szklana street, that is from the side of the administrative gate.

In the classic scheme, the city palace was accessed by a gate located in its main body from the street, which was connected either with the vestibule leading to the staircase, or with the loggia from the courtyard. *Piano nobile* was located on the first floor, even when, like the Pac Palace on Wielka street (Fig. 188), it was a three-story building whose top floor served as additional apartments. On the *piano nobile* from the front, above the entrance gate and the vestibule, there was a large room with a dining table and a cupboard, and on the sides and in the back bay there were residential apartments. The great hall in the Sapieha Palace in Antakalnis was a two-story one (Fig. 36). Although it was situated in the front bay, not the middle one, it refers to Serlio's proposal. Moreover, it finds its direct models in Warsaw palaces erected in the 17th century, including the chancellor and hetman palaces of Jerzy Ossoliński, Jan Krzysztof Gniński and Dominik Radziwiłł; and in the palace of the Crown Marshal Adam Kazanowski, and in the earlier seat of Jan Zamoyski in Zamość.

The representative programme was supplemented by the aforementioned loggias, which not only had a communication and viewing function (Fig. 37). Sometimes they were closed with glazing, thus transforming them into galleries that were used to present works of art. The Vilnius palace of Janusz Radziwiłł, a magnate known for his collecting passion, had this kind of a gallery with an equestrian painting of Władysław IV.

In the context of the references to the variant Poggio Reale project and the layout of the palace interiors, one should recall the Słuszkas seat in Antakalnis and the sequence of longitudinal and transverse rooms to the axis, including the vestibule filling the entire bay (Fig. 315). Such an interior three-bay longitudinal arrangement is typical of palaces of the second half of the 17th century in the Polish-Lithuanian Commonwealth. This pattern had previously appeared, among others in the Koniecpolski palace in Warsaw (1641–c. 50), where the vestibule was situated between the loggia and the bay with a staircase and two studies.

The living quarters were organised into apartments. In the epitome version, their minimum programme consisted of an antechamber, a bedroom, sometimes with an alcove, and a study, and at the beginning of the 18th century it was extended with a dressing room. First of all, side annexes were intended for the studies, often in such schemes isolated from the antechambers and the bedroom, as shown by the Antokolian palaces. At the same time, the apartments of the lord and the lady of the house were separated from each other (Fig. 216), as exemplified by the seats in Antakalnis (Fig. 293), but also by the 18th-century arrangement of the Chancellor seat of the Pac family (Fig. 203), where they included a dining room. The residency programme could be extended to include a chapel (examples include Kardynalia, Gosiewski Palace and Brzostowski Palace on Dominikańska street, Fig. 73) and a library with an archive (Fig. 216). A treasury was obligatory, and in the 18th century also a guardhouse or even a guard room located on the ground floor, as in the Radziwiłł palace on Trocka street. Larger complexes from that time had a separate dining room from the ballroom, as exemplified by the same Radziwiłł seat. Previously, these two functions were integrated into one room with a balcony for musicians, which

was associated with the custom of feasting to the accompaniment of music, but also with the possession of private, often very numerous bands (for example the Sapieha palaces on Dominikańska street and Hlebowicz palaces on Niemiecka street). Placing the dining room on the ground floor of the Chomiński Palace is therefore original and is related primarily to the tradition of timber-made mansions and the problem of organising a comfortable staircase (Fig. 96). Nevertheless, its separation, size and location along with the vestibule on the axis of the building testifies to the ambitions and the palace programme of the seat. It seems that the representative functions on the ground floor were served by the Sanguszko Palace in the suburbs of Subocz, which had been erected a hundred years earlier. A dining room was also a representative vestibule, which is analogous to the programme of the villa of Cracow bishops in Prądnik Biały (before 1547–9).

FAÇADES AND ELEVATIONS

Nobody knows what the palace façades exactly looked like before the mid-17th century. Graphic sources are too general in this matter. A building of historical value from that period is the Januszowski Palace, but its only small part has survived to date (Figs. 263–264). On the other hand, the façades of the seats of the Sanguszko, Kostrowicki (Fig. 38), Gosiewski and Naruszewicz (Fig. 39) families are either heavily damaged or have been rebuilt. It is difficult to draw general conclusions on this basis, although such elements as auricular portals and window frames, pediments in the alternating rhythm of triangular and semi-circular forms, or window and sub-window cornices, and at the same time crown and cordon cornices, pilasters, slats, volutes, garlands, rustication especially in the corners of the buildings could not have been anything new at that time. This is also proven by examples of sacred architecture, including the façade of the Church of St. Theresa. It features a triumphal arch motif and a portal connected by a volute with a window, which Costante Tencalla, designer of the temple, also used in the elevations of the Januszowski Palace (Fig. 31). From then on, flat, pilaster and frame divisions of the walls were characteristic of Vilnius baroque palaces also in the 18th century, as exemplified by the Przedziecki seat on Wszystkich Świętych street (Fig. 32).

In the second half of the 17th century Antokolian residences started featuring axial and pilaster façades in a giant order on high plinths, as well as gables and façade richly decorated with stucco which displayed the owners' coat of arms. In the Sapieha Palace, the figural and ornamental composition was originally filled with a triangular gable (before 1759 it was replaced by a semi-circular gable, also with stucco decoration, now it is being reconstructed, Figs. 294–295, 299), analogous to the Słuska residence, which still features an extensive stage (Fig. 29). Such sculptural solutions appeared relatively late in the Commonwealth, i.e. with the construction of the palace in Puławy (1671–77) by Tylman van Gameren, who then applied them in his Warsaw projects. Both Vilnius seats initiated this type of decoration in the secular architecture of the Grand Duchy of Lithuania.

Regarding the façade of the Sapieha Palace in Antakalnis and the garden and courtyard gate, it should be mentioned that they were decorated with busts stylised as antique (Fig. 40). Apart from the ideological content expressed by them (including a portrait gallery), it should be noted that they refer to the decoration of Italian villas described in literature as 'archaeological'. It was also popular in residential architecture in France, as were corner pavilions higher than the main body in Antakalnis, known from the seat of Janusz Radziwiłł. At the same time, the Antokolian solution fits in with the decoration of the Ossoliński Palace (from 1681), then owned by the Lubomirski family, which was being expanded at that time, and the Krasieński Palace (1687–99) in Warsaw. All of them, having arisen from ancient inspiration, were to be a place of worship and remembrance of ancestors, but also of the citizens of the Commonwealth who gave their services in the field of Mars and Pallada to their Homeland. Together with the panoply decoration, they were also supposed to heroize the owner.

The symmetry of the façade was also achieved in the Wojna Palace on Dominikańska street from the 1670s (Figs. 24, 349). It is accentuated with a gate flanked by composite pillars, connected in terms of composition with a window framed by volutes on the second floor. In turn, in the front elevation of the Pac Palace on Wielka street Giovanni Battista Frediani introduced pairs of Tuscan-type columns (unpreserved) which embraced the gate and supported balcony tiles with three *porte-fenêtres* (Fig. 10). This is a very early, and perhaps even the first, example of the reception of this Roman motif based on the treaty of Vignola in the palace architecture of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Above the balcony, on the axis of symmetry on the third floor, instead of a window, there was the coat of arms of Michał Kazimierz Pac made in black stone.

In the same palace, the architectural decoration of the façade from the side of the courtyard has been preserved in the form of half-columns supporting the entablature with a pediment in the *piano nobile* part, jerkin heads and corner rustication in the wings (Fig. 30). Before the mid-17th century, façades from the side of the courtyard in other city seats also had to be even modestly developed, as they were part of ceremonial routes. At that time, attention was also paid to garden façades in detached palaces, as evidenced by the seats of the Kostrowicki (Figs. 38, 141) and Radziwiłł families in Łukiszki.

In the mid-18th century, following the tendencies of the Vilnius architectural school, the corners of the palaces were eagerly rounded, which complicated the outline of the cornice, as can be seen in the Ogiński Palace façade from Rudnicka street (Fig. 41). At the turn of the 1770s, cut-out arches (Fig. 42) also appeared in the gates, portals and the panels, which made the portals more dynamic. The example of the Chodkiewicz family seat also proves that a quadrature with elements imitating sculptural decorations (Fig. 43) was successfully used, and the example of the Pac seat on Świętojańska street and the Brzostowski seat on Dominikańska street shows that the stucco technique was still used (Figs. 25, 205).

Classicist palaces and the modernisation of old seats in a new taste, undertaken in the last quarter of the 18th century, brought a completely new quality. At that time,

there was no consent to the lack of symmetry and the variety of wings and outbuildings. The façades gained column/pilaster pseudoporticos in a giant order, whereas the elevations a consistent character, which is best seen in the example of the Gorecki Palace (reconstructed in 1775–90, Figs. 44, 105). This seat also shows a clear tendency to monumentalise the body with a predilection for ornamentation characteristic of Marcin Knackfus. The calm and delicate façade of the Gorski Palace on Niemiecka street (Fig. 45), linked the person of Augustyn Kossakowski, dates back to the turn of the 1780s. He was also the creator of the Abramowicz Palace (1783–before 1793), which was rebuilt in the years 1853–60 (Fig. 11).

ELEVATIONS WITH LOGGIAS

The aforementioned residences in Antakalnis had elevations with two-story arcade and pillar loggias connected with tower *avant-corps*; in the Sapieha Palace they appeared in the side elevations (Figs. 37, 301), and in the Słuska Palace in the back elevation (Fig. 46). At the Sapieha family seat, the view opened onto the Trinitarian church, the farm yard and the Antokolian forests, that is onto the Sapieha's microcosm. In the seat of the Słuska family, from the loggia on the first floor one could admire the garden, as well as the city, primarily the castle with the cathedral, and then the Puskarnia and Śnipiszki (Fig. 318).

However, the arcaded loggias in Antakalnis were not the first such implementations of Vilnius; they referred to early Baroque Italian villas, but also revealed the Serlian and Northern Italian origins. The two-story loggias embracing the north wing of the Januszowski Palace, which have not been mentioned in the literature on the subject so far, should be considered the earliest example. They had not only a communication, but also a viewing function, as they opened onto the garden and private *jurydyka* Łukiszki and Puskarnia. Taking into account Costante Tencalla, the designer of the palace, their shape as well as the complex of two pavilions and wings, resembled the solutions from the residence on the Vistula embankment in Warsaw, Villa Regia (after 1626, transformed after 1646) and the Koniecpolski Palace (1641–around 1650, transformed from 1683). So they could have been arcade and pillar loggias.

Due to their location on the bank of the River Neris (Figs. 81, 95), scenic porches were also introduced in the timber-made seats of Brzostowski bishop (1701) and the Chomiński family (the 1720s). In the elevation from the side of the river, the porches in both palaces were placed between the alcoves, which can be interpreted as a reduction of the loggia. However, the question of the existence of such a solution in the Bogusławowski Palace in the elevation from the garden side with a gazebo, a labyrinth and a bathroom pavilion situated between the ponds remains open.

The multi-storey arcaded loggias were used in the Commonwealth for exterior elevations from the beginning of the 16th century, especially in picturesque locations. Associating the palace, the view from windows or its loggias with the landscape responded to the theoreticians' postulations, which were repeated regularly since Alberti's time. Moreover, it testified to the sensitivity to the beauty of nature, which was also revealed by the organisation of gardens, and which captured nature

in a rigorous compositional framework. Although in Vilnius, in the new palace of Sigismund Augustus from around 1540, a loggia appeared on the first floor with a view of the River Neris and Puzskarnia, the solutions introduced in Warsaw turned out to be particularly important, which in turn were based on Serlio's proposals and on early Baroque Italian villas, where the body was enclosed by tower annexes.

Unfortunately, it was not possible to establish whether the Vilnius seats had viewing terraces on the top floors, thanks to which it was possible to admire the panorama of the city and its urban dominants, as postulated by the theorists of the 16th and 17th centuries. This was the case in Warsaw (for example the Ossoliński Palace, 1641–3), in Cracow, but also in patrician houses in Gdańsk and in the Zamoyski family seat in Zamość (1579–87). Such a solution, not in the form of terraces or belvederes, but arcaded loggias, was introduced only in the Radziwiłł Palaces in Łukiszki and the Antokolian ones of the Sapieha and Słuszkza families. And as porches also in the timber-made seats of the Brzostowski and Chomiński families.

ROOFS

Steep and high roofs from the first half of the 17th century, in the second half of the century gave way to less lofty structures, but obligatorily with brick chimneys and dormer windows. Iconographic records and photographs documenting Vilnius from the 1860s prove that mansard roofs, which appeared in Warsaw before 1720, were used quite rarely in the Lithuanian capital, although the Łopaciński palace certainly featured them (Fig. 361). However, especially in the 18th century, they were decorated with weather vanes cut out of the iron sheet. It sometimes happened that they were given the form of a coat of arms, as clearly indicated in the inventory of the Radziwiłł Palace on Trocka street from 1767, or 'people', as documented by the description of the Chomiński family seat from 1739.

Initially, the buildings were covered mainly with wood shingles, but after the fires in the mid-18th century, attempts were made to use tiles everywhere, although at the same time, as indicated in the case of the aforementioned Voivode palace of the Radziwiłł family, tower annexes from the courtyard were covered with wood shingles. Their roofs could be steep and elevated above the body. The Januszowski Palace was most likely covered with sheet metal cover with spherical cupolas (Fig. 260). During the renovation after the Moscow occupation, attempts were made to recreate them by making knobs lined with sheet metal. There were also small, volute and cut gables in the roofs of the Hetman's residence.

THE INTERIOR DESIGN

According to the inventories, representative and residential rooms were covered with ceilings; less often were they vaulted. Nevertheless, in the 17th century, the ground floor rooms were ceiled of necessity. In the 18th century, 'gypsum ceilings' or 'smoothly plastered ceilings' were eagerly introduced. The floors were wooden, oak, pine and ash; sometimes they were arranged in a checkerboard pattern or in stripes. Rooms

with office functions were lined with brick, which could also be found on the utility ground floor, and in loggias. The walls were decorated with fabrics, including tapestries and curtains. An important part of the interior design were details made in stone, imported from the Netherlands, Sweden, and from Lesser Poland. At the beginning of the 17th century, stucco appeared in the interior decoration in the Commonwealth. Perhaps this is how both suburban Radziwiłł residences were decorated. At the end of the 17th century, stucco was used to decorate the palaces in Antakalnis (Fig. 302). It is also known that it appeared in both Pac palaces and in Kardynalia. It was also used in the 18th century when at the beginning of the century people started resigning from stone details in their interiors.

Both in the 17th and 18th centuries, the seats were decorated with decorative polychromes, often illusionistic (for example the staircase of the Hetman Palace of the Pac family), but also narrative about mythology and court entertainment (Fig. 37), as exemplified by Palloni's frescoes from the Sapieha Palace in Antakalnis. The rooms of the wooden Chomiński Palace, also referred to as the 'red' palace due to the colour of its façade, were painted in many colours.

Even before the mid-eighteenth century, wallpapers appeared in Vilnius; some of them were imported from Riga. At that time, white or floral panelling also became obligatory. The interiors gained a new, light and bright colour scheme, and the rooms were described as pink, blue and green based on the colour of the walls.

In the 1780s, bowling lanes began to be built in Vilnius gardens (for example the Sapieha Palace in Antakalnis). However, it was not until the turn of the 19th century that billiards rooms were arranged in palaces (for example the Hetman Palace of the Pac family. Fig. 190).

In the 17th century, the interiors were lit with candlesticks, including 'spider' lamps hanging from the ceilings, which were decorated with deer horns in the representative rooms. In the 18th century, crystal appliques, chandeliers and lanterns appeared. Fireplaces accompanied by stoves also gave light. Apart from the heating function, they also had an aesthetic function which impacted the appearance of the rooms. Most often, the tiles were green, and in the 18th century also white, blue and with floral patterns, and also coffee-coloured. Some of them were produced in Vilnius, while others were imported from Riga. In the Brzostowski Palace, one of the stoves (around 1760) in the bedroom was decorated with a 'plaster figure'.

COURTYARDS AND GARDENS

The layout of buildings in the courtyards of city palaces was permanent and strictly functional; it dated back to the 16th century solutions with a stable and a coach house, a kitchen and a bakery (later also with a pastry shop), often also a brewery and a bathhouse, and obligatorily even with a small utility garden (Figs. 217, 292). However, in smaller complexes, it was abandoned, as evidenced by the narrow and dark courtyards of the Przezdziecki and Koszycz palaces on Wszystkich Świętych street, which were built directly by the city walls. Toilets intended primarily for servants were also placed at the back of the property. In the first half of the 17th century, they were

recorded on the edges of the wings of the Hlebowicz Palace and served the owners and members of their immediate entourage (Fig. 216).

In richer seats, farm buildings were made of brick, and in gardens gazebos were erected (like at the Hlebowicz family seat). Nevertheless, wooden buildings were more common in the courtyards, due to the lower cost, speed and ease of construction, but also to the fact that they were not exhibited. Farm buildings were usually erected on the outskirts of the plot, thus marking the plot boundary and shaping its spatiality. In larger complexes, there were also two gates, a sumptuous and a utility one. The sumptuous one was frequently decorated with the owners' coats of arms and had the same depth as the front building; its vault was sometimes decorated with stucco strips, as proven by the Kostrowicki Palace (Fig. 26).

The further into the 18th century, the more often efforts were made to move the utility part of the courtyards to the back of the plot, and in the case of large complexes, there were two courtyards separated by an outbuilding or a residential wing. This was the case at the premises of the Pac family on Świętojańska street and the one of the Gorecki family on Dominikańska street, but also in the relatively small Jabłkowy seat of the Radziwiłł family, established, however, on a narrow and long plot of land stretched between Wielka and Bakszta streets (Fig. 250).

The sumptuous gardens at the palaces on the outskirts of Vilnius and outside the city are known from the maps by Max von Fürstenhoff (Fig. 1) and those published around 1800, as well as from source records. All of them were shaped as geometric ones, with green ground floors, also embroidered ones – with coats of arms, and water ones with fountains, and in the first half of the 17th century also with hornbeam park walks. Free solutions appeared in Vilnius before 1808, for example in the former Łopaciński Palace (Fig. 355), then owned by Bishop Jan Nepomucen Kossakowski, perhaps under the influence of the residence of Bishop Massalski in Verkiai. Obviously such free compositional arrangements were possible only on the outskirts of the city, as well as in its suburbs.

The Antokolian gardens, including the one of the Słuska family (Fig. 309), connected with the distant view reaching the other bank of the River Neris, although not as extensive as at the Krasieński Palace in Warsaw, in Ujazdów and in Czerniaków of the Lubomirski family, were derived from the French art of gardening. In both cases, there were also additional elements, such as chapels. It is worth noting that the gardens of Bogusław Radziwiłł featured three ponds, between which a bathroom pavilion was situated (Fig. 238). The Lithuanian masters of the horse ordered the bathroom to be erected in the gardens of the Januszowski Palace, which was renovated after the Moscow occupation. A separate bathhouse building stood at the back of the Hlebowicz city palace on Niemiecka street (Fig. 217).

PALACES OF VILNIUS

The described noble residences in Vilnius and its suburbs, interesting and diverse, complement the colourful landscape of the city. However, they do not constitute a homogeneous group; they are characterised by a similar multitude of types and

solutions as the early modern palaces of Warsaw, Cracow and Lublin. As in other centres, the form of Vilnius palaces is the result of the tendencies present in the Commonwealth and the local specificity. The first factor is related to the influence of European architecture. The second is the specific condition of Vilnius, including the lack of regular land parcellation, the construction of buildings among the already existing, dense secular and sacred buildings of many denominations, the use of older walls, as well as clear formal limitations of architects and builders.

The 17th and 18th century Vilnius palaces did not compete with Cracow, and above all, with Warsaw. From the very beginning, they were characterised by irregularity and relatively small cubic capacity. The significance of Vilnius residential architecture should be primarily related to the Grand Duchy of Lithuania, although it should be noted that the palace of Janusz Radziwiłł, designed by Costante Tencalla, is an above-average achievement which enriched the landscape of the Commonwealth. The most interesting are also the seats from the fourth quarter of the 17th century, such as the Hetman Palace of the Pac family and the Antokolian palaces of the Sapieha and Słuszkas families, which were built under the direction of Giovanni Battista Frediani.

As in other cities, also in Vilnius, investment activity was associated with the elements of fire and war, and the subsequent 'palace decades' were favoured by economic growth and the continuation of political functions related to the need for representation. The first period of construction of early modern residences in the Lithuanian capital falls after 1530–1, that is, after a fire in the city and miasma. Little is known about it, although taking into account other centres of the Polish-Lithuanian Commonwealth, one may suspect that it was a period of clash and rather coexistence of medieval and early modern forms. It was then that the first buildings in Puszkarnia were built; they were related to the Bogusławowski residence of the Radziwiłł family which was enlarged until the mid-17th century. The next period lasted 45 years and fell between the fire in 1610 and the Muscovite occupation of Vilnius in 1655. The palaces of the Naruszewicz and Kostrowicki families, as well as the above-mentioned residence of Janusz Radziwiłł (in a small part) have been preserved from this period. The next stage is marked by the end of the Muscovite occupation, or the year 1660. At that time, such city residences as the palaces of the Pac and Brzostowski families, as well as the Antokolian residences of the Sapieha and Słuszkas families and of Bishop Konstanty Kazimierz Brzostowski related to farm production, were created. The beginning of the 18th century brought war unrest and then a series of fires. Hence, closing the third period after 1701, another one should be mentioned only around the middle of the 18th century. It was not so much that new seats were built at that time, but the old ones were expanded and modernised, giving them a late Baroque appearance. It was then that work was underway at the Chancellor Palace of the Pac family and that of the Ogiński family on Końska street, the one of the Przezdziecki family and Wojewodziński of the Radziwiłł and Łopaciński families on Bernardyńska street. The last period falls in the early classicism, when from the 1770s the seats of the Brzostowski, Abramowicz, Gorecki, Gorski and Sulistrowski families were established, and was marked by the not fully recognised activity of Wawrzyniec Gucewicz in the field of residential architecture.

Palaces, including city ones, apart from residential functions, are defined by their representative function and splendour that was closely connected with it. They consist of such components as the shape and size of the building, material, decor, but also the originality of the forms used. The exhibition related to the location in a prestigious place plays a significant role, which meant that it not only emphasised the shape, but also skilful incorporation of the seat within city limits. While the palaces built along the most important routes (Niemiecka, Trocka-Dominikańska-Świętojańska) and at *via regia* (Rudnicka/Ostrobramska-Wielka-Zamkowa) confirmed the importance of communication routes formed already in the Middle Ages, investments in the suburbs, especially in Łukiszki and Antakalnis, contributed to the popularisation of these places and their urban development (Fig. 3–4). The Ogiński Palace on Końska street was of particular importance, because in order to link the seat more firmly with the representative routes and to expose its façade, a street that functions to this day was cut through to it.